

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

Стецюк Наталія Василівна

УДК [(477)]

**“КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ
ПОЛІТИЧНІЙ ТА ПРАВОВІЙ ДУМЦІ
(середина ХІХ ст. – кінець 80-х років ХХ ст.)”**

Спеціальність “12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових вчень”

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Науковий керівник:
Андрусяк Тарас Григорович,
кандидат юридичних наук, доцент

Львів -2003

План

Вступ	3
Розділ I. ВИНИКНЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ ТА ЇХ РОЗВИТОК ДО 1917 РОКУ	
1.1. Загальна характеристика еволюції змісту конституційних ідей та конституцій (XVIII-XX ст.). Періодизація розвитку політичних та правових ідей і поглядів конституційного характеру в Україні	13
1.2. Зародження політичних та правових ідей і поглядів конституційного характеру в Україні.	41
1.3. Розвиток політичних та правових ідей конституційного характеру в Україні від середини XIX ст. до 1917 року.	58
Розділ II. КОНСТИТУЦІЙНІ ІДЕЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТА ПРАВОВІЙ ДУМЦІ XX СТОЛІТТЯ	
2.1. Теорія і практика конституціоналізму періоду УНР-ЗУНР.	84
2.2. Конституційні ідеї 20-40-х років XX ст. та спроби їх реалізації в практиці державотворення.	108
2.3. Розвиток конституційних ідей в 50-80-х роках XX ст.	140
Висновки.	161
Список використаної літератури та законодавства.	165

ВСТУП.

Актуальність теми. На сучасному етапі становлення України як суверенної, демократичної, правової та соціальної держави, держави, яка була утворена в результаті реалізації українським народом свого невід’ємного права на самовизначення та відновила свою незалежність після розпаду СРСР, важливого значення набуває аналіз процесу зародження та розвитку конституційних ідей в українській правовій та політичній думці, практики їх реалізації у державотворчих процесах на різних етапах національної історії. Особливу увагу привертає питання щодо приналежності української конституційно-правової думки, як невід’ємної складової частини, до європейської політичної та правової думки, подібність процесів зародження та розвитку конституційних ідей в Україні та в інших європейських країнах.

Конституціоналізм, як політико-правова категорія та доктринальне вчення з’являється після виникнення політико-правових ідей конституційного характеру, перших конституцій та утвердження конституційної держави. Він є нерозривним і прямо похідним від конституції держави та пануючих у ній конституційних ідей, хоча не завжди факт наявності конституції автоматично означає появу тої чи іншої моделі конституціоналізму. Змістовну основу, саму суть конституціоналізму, на думку В.М.Шаповала, виражає формула “конституційно-правова норма плюс практика її реалізації”^[i]. На ранніх етапах своєї появи – утвердження конституціоналізму як правової доктрини (приблизно друга половина XIX ст.) вчені-правознавці звертали увагу на те, що для “конституціоналізму” як явища, характерним є наступне: факт наявності конституції, визнання її верховенства над іншими нормативними актами; факт активного впливу конституції на політичне життя країни; реальне встановлення в державі при допомозі конституції правового характеру відносин між державою й особою; конституційне визнання прав і свобод людини; регламентація конституцією державного ладу ^[ii], с.3-4].

Згодом, конституціоналізм став важливим фактором розвитку демократичних держав протягом усього XX ст. Як явище світової політичної та правової культури, він остаточно сформувався при переході від традиційного до індустріального суспільства. Політико-правова система конституціоналізму, будучи важливою інституційною і процедурною гарантією становлення, розвитку і функціонування інститутів громадянського суспільства, виступала й виступає як умова побудови правової держави [iii, с.132-135]. Сьогодні, поняття конституціоналізму охоплює теорію конституції загалом, історію і практику конституційного розвитку тієї або іншої країни, групи країн. Під конституціоналізмом часто розуміють – особливу систему знань про фундаментальні політико-правові процеси демократії, їх сутність, форми вираження, методи і міру реалізації. Образно кажучи, в конституціоналізмі часто бачили, щось на взірць універсального принципу, який включає в себе ряд таких оціночних критеріїв як – розподіл влади, права людини, конституційний контроль, принцип верховенства права.

В широкому (політологічному) розумінні конституціоналізм розглядають в трьох аспектах:

- 1) як ідейно-політичну доктрину;
- 2) як ідейно-політичний рух;
- 3) як державно-правову практику.

У вузькому (юридичному) розумінні, до конституціоналізму підходять як до:

- по-перше – “державного правління обмеженого конституцією”;
- по-друге – “як вчення про конституцію в якості основного закону держави, закону який визначає взаємовідносини держави і суспільства”;
- по-третє – “як політичної системи, в основі якої лежать конституційні методи правління”[iv, с.63; v; vi, с.67; vii, 30-31; viii, с.5-12; ix, с.244].

Конституціоналізм як такий, присутній у своєму класичному розумінні в українській політичній та правовій думці фактично від середини XIX ст. В період 1917-1920-х років український конституціоналізм отримав застосування в практиці створення та функціонування українських національних держав УНР та ЗУНР. Протягом 20-80-х років минулого століття конституційні ідеї були невід'ємною складовою частиною національної політичної та правової думки. Звідси, комплексний аналіз розвитку конституційних ідей в Україні (від початків до кінця 80-х рр. XX ст.) та практики їх реалізації в державотворчих процесах, повинен допомогти краще з'ясувати сутність національної державності українського народу в XX ст.

З початку демократичних перетворень в Україні (кінець 80-х початок 90-х років XX ст.) було взято курс на свого роду “політичну реабілітацію” конституціоналізму як такого. Вже в Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.) та Концепції нової Конституції України (червень 1991 р.) йшла мова про такі категорії як розподіл влади, місцеве самоврядування, верховенство права, інститут прав та свобод людини. Після відновлення державної незалежності України в серпні 1991 року – курс на відтворення повноцінної системи конституціоналізму в Україні стає частиною офіційної державної політики. Своєрідним завершенням цього процесу стало прийняття 28 червня 1996 року Конституції України, яка проголосила Україну демократичною, соціальною, та правовою державою, визнала людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, визнала верховенство права, визначила порядок здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, гарантувала місцеве самоврядування тощо. Іншими словами, Конституція України 1996 року фактично заклала основу для відновлення та дальшого розвитку конституціоналізму в Україні як цілісної системи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в рамках планових наукових досліджень кафедри історії та теорії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка відповідно до цільової комплексної програми “Актуальні проблеми історії держави і права, політичних та правових вчень та зарубіжної історії”, затвердженої наказом ректора Львівського національного університету імені Івана Франка № 1174 від 02 липня 2002 року.

Головною метою дисертаційного дослідження є науковий аналіз процесу виникнення, розвитку та практики застосування в державотворчих процесах конституційних ідей як складової української політичної та правової думки.

Згідно з поставленою метою зроблено спробу виконати такі **завдання**:

- проаналізувати причини та умови виникнення політико-правових ідей та поглядів конституційного характеру в Україні;
- проаналізувати розвиток конституційних ідей в Україні та визначити загальні підходи щодо їх періодизації;
- провести порівняльний аналіз розвитку конституційних ідей в Україні та в інших європейських країнах;
- розкрити сутність конституційних ідей в українській політичній та правовій думці до 1917 р., періоду української державності 1917-1920 рр., міжвоєнного періоду та періоду після Другої світової війни;
- проаналізувати практику застосування конституційних ідей при створенні та функціонуванні УНР, ЗУНР, УРСР, Карпатської України;
- дослідити взаємозв'язок (в тому числі взаємозалежність та взаємообумовленість) різних етапів розвитку конституційних ідей в українській політичній та правовій думці і його наслідки для утвердження конституціоналізму в Україні після 1990-1991 рр.

Об'єктом дослідження є політичні та правові погляди на конституцію держави, права та свободи людини, організацію державної влади і місцевого самоврядування, парламентаризм, територіальну організацію держави,

конституційну державу в цілому, їхню еволюцію українських вчених, політичних та громадських діячів.

Предметом дослідження є закономірності виникнення та розвитку конституційних ідей в українській політичній та правовій думці та практика їх реалізації в державотворчих процесах українського народу.

Методологічною основою дослідження є головні положення й висновки гносеології державно-правових явищ, історичні та сучасні загальнотеоретичні уявлення про конституцію держави та конституційну державу, їхні центральні інститути та елементи. Проблеми виникнення та розвитку політико-правових ідей конституційного характеру в Україні аналізуються на основі єдності логічного та історичного принципів, дослідження явищ у конкретних історичних умовах, переходу від конкретного до абстрактного, від абстрактного до конкретного із застосуванням методів системно-структурного й порівняльно-правового аналізу державно-правових явищ, а також історико-правового та логіко-правового методів.

Теоретичною основою дослідження є положення відомих вітчизняних вчених-теоретиків, істориків держави і права, конституціоналістів, дослідників міжнародного публічного права, істориків та політологів, відомих громадських та політичних діячів, зокрема Т.Г.Андрусяка, С.Е.Базилевича, І.Г.Біласа, С.С.Дністрянського, О.О.Ейхельмана, А.П.Зайця, М.І.Козюбри, Б.О.Кістяківського, М.В.Костицького, Л.Т.Кривенко, О.Л.Копиленка, В.С.Кульчицького, О.М.Мироненка, О.Л.Окінше-вича, М.І.Палієнка, В.Ф.Погорілка, В.А.Потульницького, П.М.Рабіновича, О.Ф.Скакун, А.Г.Слюсаренка, В.Г.Сокурєнка, П.Б.Стецюка, Б.Й.Тищика, Ю.М.Тоди́ки, В.В.Речицького, І.Б.Усенка, М.В.Цвіка, В.М. Шаповала, Ю.С.Шемшученка та інших.

Джерельною базою дисертації передусім є політичні та правові ідеї та погляди конституційного характеру визначних українських громадсько-політичних діячів (Г.Андрузького, С.Барана, А.Волошина, Т.Галіпа

М.Грушевського, М.Драгоманова, К.Левицького, М.Лозинського, І.Мазепи, М.Міхновського, П.Орлика, С.Петлюри, Є.Петрушевича, М.Плав'юка, Б.Хмельницького, А.Шептицького та інших), конституційні положення та конституційні доктрини українських політичних партій, громадських організацій, суспільно-політичних рухів починаючи від середини ХІХ ст., конституційне законодавство УНР, ЗУНР, Карпатської України, УРСР, документи конституційного характеру українського політичного підпілля та національно-визвольного руху 20-50-х років (ОУН, УПА, УГВР), конституційні ідеї в українському дисидентському русі та русі опору 60-80-х років минулого століття, а також наукові роботи українських радянських вчених із проблем державного та конституційного права.

Наукове і практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони спрямовані на дальший розвиток юридичної науки, історії української політичної та правової думки, конституційних ідей і практики їх застосування в державотворчих процесах в Україні зокрема. Сформульовані у дисертації теоретичні положення, висновки, рекомендації можуть бути використані:

у науково-дослідницькій роботі – для наступних напрацювань в області дослідження проблем становлення конституціоналізму в Україні;

у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників та навчальних посібників з історії політичних та правових учень, історії української політичної та правової думки, історії держави і права України, конституційного права України, у викладанні відповідних навчальних курсів та спецкурсів, у науково-дослідницькій роботі студентів;

у просвітницькій роботі – для правового виховання населення, підвищення рівня політичної та правової культури громадян, для поглиблення знань всіх, хто цікавиться проблематикою конституції, історією вітчизняних конституційно-правових доктрин, практикою утвердження конституціоналізму України.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що за характером і змістом розглянутих проблем – це перше у вітчизняній юридичній науці теоретичне

комплексне дослідження процесу виникнення та розвитку конституційних ідей в українській політичній та правовій думці, а також практики їх реалізації у державотворчих процесах українського народу. На основі проведеного дослідження сформульовано низку нових положень, висновків та пропозицій, які виносяться на захист:

- досліджено умови виникнення політичних та правових ідей конституційного характеру та перших конституцій, як концентрованого виразу останніх, а також еволюцію змісту конституційних ідей, поглядів, доктрин і самих конституцій від середини XVII до кінця XX століття;

- на основі аналізу розвитку суспільно-політичних процесів національно-визвольної війни українського народу 1648-1654 рр., в контексті загальноєвропейського демократичного розвитку, а також вітчизняних політико-правових документів того часу та пізніших періодів, часом зародження (виникнення) в Україні перших політико-правових ідей та поглядів передконституційного та конституційного характеру визначено період від середини XVII ст. до початку XVIII ст.;

- запропоновано авторське бачення схеми розвитку конституційних ідей в українській політичній та правовій думці як єдності декількох взаємозалежних між собою і тісно пов'язаних з історією розвитку національної державності українського народу періодів, а саме: першого періоду – “Відродження політичних та правових ідей конституційного характеру в Україні (середина XIX ст.) та їхній розвиток перед періодом української державності 1917-1920 рр.”; другого – “Розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці міжвоєнного періоду”; третій – “Розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці в 50-80-ті роки XX ст.”; четвертий – “Розвиток конституційних ідей в Україні після 1990-1991 рр.”.

- на основі аналізу змісту, внутрішньої структури, методики викладу головних положень, конституційний проект "Основний Закон Самостійної

України" (1905) віднесено до групи документів першої хвилі конституційних ідей та конституцій (так званих, “старих” конституцій);

– встановлено, що наслідком розвитку політичних та правових ідей і поглядів конституційного характеру в Україні до 1917 року стало сформування в українському суспільстві двох основних шляхів побудови України як конституційної держави: а) автономно-федеративного; б) самостійно-соборницького (державницького);

– встановлено, що конституційні ідеї в Україні періоду УНР-ЗУНР та їх реалізація на практиці відповідають тогочасному рівню розвитку європейського конституціоналізму, а конституційні акти України того часу відносяться до групи документів другої хвилі конституційних ідей та конституцій;

– запропоновано розглядати українську конституційно-правову думку 20-80-х рр. XX ст. як єдність конституційних ідей, що формувалися середовищами: 1) офіційної радянської державної (конституційно-правової) доктрини та радянських вчених-правознавців; 2) легального середовища українських політиків, які діяли в умовах конституційних режимів іноземних держав, до складу яких входили різні частини українських земель (20-40-і рр. XX ст.); 3) підпільного середовища української політичної опозиції та національно-визвольного руху; 4) середовища українських вчених-правознавців на еміграції; 5) середовища Державного центру УНР в екзилі;

– встановлено, що Конституції УРСР (1919, 1929, 1937, 1978) відіграли свою окрему роль в процесі розвитку конституційних ідей в Україні в XX ст. та вплинули на формування українського конституціоналізму після 1990 року;

– прийнята 28 червня 1996 року Конституція України за всіма кваліфікаційними ознаками, сутністю, формою викладу та змістом основних положень, належить до конституцій третьої хвилі (так званої групи “новітніх конституцій”);

– визначено стрижнем (основою) конституційних ідей української політичної та правової думки всього XX ст. два положення: 1) реалізація

українським народом права на самовизначення; 2) побудова суверенної, національної, демократичної української держави;

– встановлено, що українська конституційно-правова думка є невід’ємною складовою частиною європейської політичної та правової думки і у своєму розвитку пройшла всі основні (загальновизнані у юридичній науці) етапи, характерні для загального процесу еволюції змісту конституційних ідей, поглядів, доктрин та конституцій.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорена на засіданні кафедри історії та теорії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка. Основні положення і висновки дисертації використовуються автором при викладанні окремих тем навчальних курсів “Конституційне право України” та “Державне будівництво і місцеве самоврядування” у Львівському інституті внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України.

Основні положення дисертації висвітлено у виступах автора на науковій конференції присвяченій 130-річчю від дня народження С.Дністрянського (Ужгород, листопад 2000), VII регіональній науковій конференції “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (Львів, лютий 2001), VIII регіональній науковій конференції “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (Львів, лютий 2002), науковій конференції “Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи” (Тернопіль, лютий 2002), науковій конференції “Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні” (Острог, квітень 2002), регіональній науково-практичній конференції “Проблеми викладання в університетах навчальних дисциплін конституційно-правового та адміністративно-фінансового циклів” (Львів, травень 2002), Міжнародній науковій конференції “Проблеми реалізації конституцій України та Польщі” (Львів, листопад 2002), IX регіональній науковій конференції “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (Львів, лютий 2003).

Публікації. Положення дисертації опубліковано у восьми наукових статтях, чотири з яких – у фахових виданнях із юридичних наук, визначених Вищою атестаційною комісією України.

Структура дисертаційного дослідження визначена предметом і логікою дослідження. Робота складається із вступу, двох розділів, що об'єднують шість підрозділів, висновків і списку використаних джерел.

Загальний обсяг дисертації становить 191 сторінку, в тому числі використаних джерел – 27 сторінок (294 найменувань).

Розділ I

ВИНИКНЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ ТА ЇХ РОЗВИТОК ДО 1917 РОКУ

1.1. Загальна характеристика еволюції змісту конституційних ідей та конституцій (XVIII-XX ст.).

Періодизація розвитку політичних та правових ідей і поглядів конституційного характеру в Україні

Термін “конституція” (від латинського *constitutio* – “устрій, встановлення”) як політико-правова категорія має багатовікову історію та належить до групи найстаріших юридичних термінів. Йому понад дві тисячі років[x, с.59; xi, с.57; xii, с.19; xiii, с.235]. Однак ідеї конституційного характеру, які власне пізніше і привели до появи конституції держави у сучасному її розумінні (насамперед, щодо розуміння сутності та змісту основного закону держави, необхідності на найвищому правовому рівні визначити та гарантувати (захистити) права і свободи людини, встановлення цивілізованих, демократичних засад організації державної влади та місцевого самоврядування і т.д.), виникли значно пізніше. Вони з’являються в переддень та під час боротьби буржуазії, як новонародженого суспільного прошарку, а також широких народних мас проти феодалізму[xiv, с.46; xv, с.50; xvi, с.191; xvii, 61; xviii, с.10-12]. Ідеологи цієї боротьби, розглядали конституцію як основний закон у системі діючого законодавства, який покликаний, насамперед, суттєво звужити межі дії державної влади та захистити права і свободи людини. “Конституція, як основний закон держави, – писав в середині 60-х років XX ст. український вчений-правознавець С.Е.Базилевич, – є історичним явищем і її виникнення в результаті розвитку суспільства на певному етапі, тісно пов’язане з економічною структурою суспільства, /.../ конституції виникають у період народження капіталізму, коли нові класи, йдучи до влади, вимагають

закріплення в законодавчій формі своїх досягнень і завоювань в політичній сфері”[[xix](#), с.16].

На певному етапі свого розвитку, окремі європейські народи реально підійшли до усвідомлення необхідності заміни відживаючого феодального ладу. Необхідність зміни суспільного ладу в той час, на думку значної частини дослідників даної проблеми, була обумовлена рядом причин економічного, соціального, культурного та політико-правового характеру. В економічному плані, як відомо, підірив основ феодальної системи Європи в цілому зробили як “притік” золота і срібла із Середньої і Південної Америки, так і впровадження більш прогресивних методів землекористування (відповідно – збільшення сільськогосподарської продукції), використання механічної техніки та нових джерел енергії в промисловості, розвиток торгівлі, створення цілих експортних галузей і т.д., що в кінцевому результаті приводило до первинного накопичення капіталу та руйнації усталеної системи феодального господарювання. В соціальному плані поступово руйнується усталена століттями структура феодального суспільства: поруч із дворянством і духовенством з’явилася нова сильна суспільна група, що об’єднувала в собі інтелектуальну еліту (як правило, випускників юридичних та філософських факультетів середньовічних університетів) і багату та політично впливову буржуазію; свою роль у руйнації суспільної структури феодального ладу відіграла і поява в XVII ст. абсолютних монархій, які яскраво виявили всю несправедливість системи феодальних привілеїв. В культурному плані особливе значення мав розвиток філософії і природничих наук; експеримент і емпірія стали загальноприйнятими науковими доказами, звідси – нові погляди на природні явища, на суспільство, на людину: Земля кругла і обертається навколо сонця, суспільство – не зліпок божественної волі, а людина – розумна істота, здатна при допомозі мислення творити (формувати) свою долю [[10](#), с.210-216]. Все це разом підготувало якнайкращий ґрунт для появи політичних та правових доктрин направлених на ліквідацію феодального ладу і пошуку нових прогресивних суспільних систем

та заклало добрі умови для виникнення та розвитку свого роду “перших паростків” конституційних ідей.

Перший почин у політико-правовому плані спочатку направлений на реорганізацію, а згодом і на ліквідацію феодалізму як системи, виходив від теоретиків природничого права Гуго Гроція (Grotius, Hugo de Groot, 1583-1645), Самуеля Пуфендорфа (Pufendorf, 1632-1694), Гофрід-Вільгейма Лейбніца (Leibniz, 1646-1716), Христіана Вольфа (Wolff, 1679-1754) та інших відомих мислителів того часу, які послідовно виступали проти виключно зобов’язуючої сили позитивних законів, при цьому проповідуючи цінність інших прав людини – так званих “вроджених” або “природніх” (невід’ємних) прав особи. І розвиваючи вчення своїх попередників про природні права людини, англійський філософ Джон Лок (Locke, 1632-1704) відносить до них такі поняття як “громадянські свободи” і право приватної власності. Свобода, на думку Лока – це гарантія від свавілля, основа всіх інших прав людини, оскільки втративши свободу, людина ставить під загрозу свою власність, благополуччя, життя; там де не має законів, там не має і свободи [xx, 88-89]. Громадянські свободи, на його глибоке переконання, існують і без огляду на волю чи бажання держави. Далі в цьому напрямі іде Вільям Блекстоун (Blackstone, 1723-1780), відносячи до категорії основних прав та свобод людини право на особисту безпеку та право на особисту свободу. Паралельно Джон Лок висуває принципово нову ідею організації публічної (державної) влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і договірну. Згодом французький філософ Шарль Луї де Секонд Монтеск’є (Montesquieu, 1689-1755), пропонуючи дещо інший поділ державної влади на окремі гілки (законодавчу, виконавчу, судову), наголошує на необхідності запровадження такої системи, при якій кожна гілка влади була б чітко відокремлена від інших та мала можливість обмежувати при потребі незаконні владні потуги інших гілок (насамперед, при спробі узурпації ними державної влади в цілому) [xxi].

Своєрідним завершення “модерних конституційних ідей”, за висловом відомого українського вченого правознавця Дністрянського С.С. (1870-1935), стали погляди французького філософа і письменника Жан-Жака Руссо (Rousseau, 1712-1778), зокрема знамениті його думки про сутність “суспільного договору” (“соціальний контракт” кожного громадянина із загалом усіх громадян, як репрезентантом загальної суверенної волі), а звідси – і теорія “народного суверенітету” (“/.../ народ – як спільність всіх громадян держави; /.../ держава оскільки суверенна, оскільки суверенний народ; /.../ монарх не має, як такий, окремих прав, тільки ті, які буду наділені йому на основі загальної волі народу; /.../ не монарх, а народ є сувереном в державі...”)[[xxii](#), с.186-189; [xxiii](#)]

За умови комплексної дії всіх вище перерахованих чинників (від економічних – до політико-правових) на конкретному етапі суспільного розвитку заміна відживаючого феодального ладу на більш прогресивну демократичну систему стала реально можливою. Перші спроби такої заміни не могли пройти мирним (не насильницьким) шляхом. Як результат – буржуазні революції в Англії та Франції, війна за незалежність на північно-американському континенті. Останню, лише дуже спрощено можна сприймати виключно як війну метрополії і колоній за територіальне верховенство; насамперед, це була війна старого феодального та нового буржуазно-демократичного світів. З цього приводу, ще в 1792 р. просвітитель та публіцист Томас Пейн (Paine, 1734-1809) писав, що “/.../ незалежність Америки, якщо її розглядати тільки як відділення від Англії, була б справою невеликого значення, якщо б вона не супроводжувалась революцією в принципах і практиці управління” (тобто на доктринах народного правління, суспільного договору, республіканізму, невідчужуваності природніх прав людини – Н.С.) [[xxiv](#), с.17]. “Великі (перші - Н.С.) конституції, які відіграли значну роль в історії людства, – відзначає сучасний угорський конституціоналіст Андраш Шайо, – в значній мірі створювались щоб увінчати, завершити революцію і

заборонити всі наступні суспільно-політичні перебудови, виділяючи при цьому положення особливо важливі для переможців”[xxv, с.25].

Умовно, “шлях” виникнення (появи) конституційних ідей, а за ними – і перших конституцій, сьогодні пропонується розглядати, в наступній послідовності: 1) в існуючому феодальному ладі визрівають умови його ліквідації і заміни на більш демократичну та якісно нову соціальну систему; цьому сприяє ціла група причин економічного, соціального та культурного характеру – як спільний результат розвитку суспільства, як наслідок соціального прогресу; 2) ліквідація феодального ладу переходить у стадію практичної реалізації: революції, визвольні війни; народні повстання, інші соціальні катаклізми; 3) на найвищій хвилі соціального піднесення народу досягнуті права і свободи, соціальні та інші цінності, як завоювання революцій, визвольних війн, народних повстань, закріплюються на рівні політичних документів (декларації, резолюції, декрети, універсали, заяви, вимоги і т.д.); 4) для збереження завоювань революцій, визвольних війн, народних повстань та закладення сталих основ дальшого демократичного розвитку суспільства і держави, приймаються конституції – правові акти найвищої юридичної сили, які фіксують (закріплюють) досягнуті соціально-політичні зміни в державі (“зміни владних відносин” [21, с.85], або іншими словами, вживаючи термін запропонований В.М.Шаповалом, – зміни відносин “державного владарювання” [xxvi, с.]).

Своєрідним “лакмусовим папірцем” початку епохи реального втілення в життя конституційних ідей у вигляді прийняття перших конституції держави як таких, стала поява положення закріпленого в п.16 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року: “/.../Суспільство, в якому не забезпечено гарантії прав (людини – Н.С.) і не проведено розподіл влади, не має конституції” [xxvii, с.25]. Першими конституціями держав у сучасному розумінні даного терміну, вважається група англійських актів конституційного-правового характеру (реально створена конституційно-правова система Англії,

так звана “не писана конституція”) (друга половина – кінець XVII ст.), Конституція США (1787), Конституція Франції (1791) та Конституція Польщі (1791). В останні роки, вітчизняними вченими-правознавцями, політологами, істориками до групи перших актів конституційного характеру відносять також і Конституцію Пилипа Орлика 1710 року [xxviii, с.13; xxix; xxx, с.9].

Англія, як відомо, стала історично першою країною, яка ще в середині XVII ст. зробила спробу перейти від феодального устрою до конституційних форм правління. Цьому, безперечно, передувала специфіка державно-правового розвитку країни, починаючи від XIII ст., адже на початках свого конституційного розвитку (середина XVII ст.), і надалі, Англія не знала писаної конституції як єдиного документу. Конституція Великої Британії та Північної Ірландії розкидана по багатьох документах. Мається на увазі, що в Об'єднаному Королівстві немає єдиного спеціального документа, що не підлягає змінам котрий може йменуватися Конституцією. Роль (функцію) конституції в Англії відігравали і відіграє ціла група документів: закони (статути), так звані історичні документи, судові прецеденти, “закони і звичаї парламенту”, конституційні угоди [xxxi, с.99]. Визначальне значення для британської конституції мають три законодавчі акти: Велика хартія вольностей (1215 р.), Біль про права (1688 р.) та Акт про престолоспадкування (1701 р.) [xxxii, с.40]. Ці документи, разом із Петицією про права (1628 р.) часто вважають “біблією англійської конституції”.

Велика хартія вольностей (1215 р.), обнародована королем Іоаном Безземельним, мала на меті обмеження свавілля короля, надавала окремі привілеї лицарству, певним категоріям купців, верхівці вільного селянства та застерігала окремі права громадян (горожан) загалом. Петиція про права (1628 р.) містила ряд вимог щодо чіткого порядку збору податків у державі (п.п. 1, 2 Петиції), положення про недопустимість арешту, поміщення в тюрму, позбавлення волі, власності, спадщини, вигнання, застосування кари смерті до будь-якої особи, яка не була притягнута до відповідальності в законному

порядку (п.п. 3, 4), положення про те, що, ніхто не повинен бути засуджений за кримінальні злочини інакше як порядку визначеному чинним законодавством (п.7) і т.д. Біль про права (1689р.) як правовий документ різко обмежив права короля, гарантував ряд прав і свобод громадянам, суттєво зміцнив статус парламенту, фактично заклав міцні основи конституційної монархії в Англії. Саме цим документом було визначено, що вважаються незаконними без згоди парламенту, одностороннє призупинення законів королем, призначення зборів податків на користь держави (корони), набір та утримання постійного війська у мирний час. Білем про права (1689 р.) проголошено також ряд прав громадян: право підданих на звернення до короля, право підданих “протестантської віри” на загальних підставах носити зброю, право на вільні вибори членів парламенту, положення про те, за висловлювання в парламенті не може бути встановлено переслідування, неможливість становлення в державі надзвичайно великих штрафів, жорстоких покарань тощо. Актом про престолоспадкування (1701 р.) була закріплена конституційна (парламентська) монархія як форма державного правління в Англії. Зокрема, було уточнено безпосередній порядок спадкування англійської корони та встановлено обов’язок кожного короля чи королеви, які вступають на престол, здійснювати відповідну коронаційну присягу та обов’язково приєднуватись до англіканської церкви, не виїздити за межі королівства без згоди на те парламенту, правити англійським народом виключно в рамках англійських законів; встановлено також положення про те, що членами парламенту, тайної ради, може бути тільки особа народжена в королівстві, при цьому особа, яка перебуває на платній державній службі, не може бути членом палати громад; суддів призначалося пожиттєво, але за рішенням обидвох палат парламенту допускалось їхнє зміщення; не допускається звільнення короною від відповідальності службових осіб (міністрів – Н.С.), проти яких палатою громад парламенту порушено процедуру імпічменту, тощо [xxxiii, с.148-149].

Фактично на кінець XVII ст. початок XVIII ст. в Англії було завершено перехід до конституційних форм правління у вигляді парламентської монархії. З Англією цього періоду пов'язують появу (витоки) багатьох невід'ємних складових сучасного конституціоналізму. Саме тут були сформовані уявлення про парламент, насамперед, як законодавчий орган, парламентську процедуру імпічменту по відношенню до носіїв виконавчої влади, ідею верховенства (панування) права, і звідси обмежене правом державного правління (пізніше одна із центральних (стержневих) ідей конституціоналізму взагалі), роль і місце судів (судів загальної юрисдикції) у становленні правопорядку в державі тощо [xxxiv, с.11-162; xxxv, с.138-153]. Саме ранній британський “конституційний досвід”, – як зазначає В.М.Шаповал, – “зумовив виникнення парламентських форм державного правління, розвиток більшості інститутів, пов'язаних із функціонуванням парламенту. У парадоксальних формах цей досвід суттєво вплинув на процес становлення американського конституціоналізму. Відомо, що автори Конституції США 1787 р., започаткувавши, зокрема, практику президентсько-республіканської форми правління, заклали в основу побудови державного механізму принцип “розподілу влад”, сформульований Ш.Монтеск'є, який переймався, хоча і помилково, тогочасним британським досвідом [xxxvi, с.10].

Як юридичний документ, Конституція США (1787 р.) первинно складалася із короткої преамбули та семи статей. Перші чотири статті поділялися на розділи (відповідно: перша стаття – 10, друга – 4, третя – 3, четверта – 4 розділів); наступні статті (п'ята, шоста і сьома) на окремі розділи як такі не поділялись. Змістовно, перша стаття присвячена статусу парламенту, друга – президенту, третя – організації судочинства, четверта – статусу штатів, п'ята – процедурі внесення змін до Конституції, шоста – верховенству Конституції і остання, сьома стаття – вступу в законну силу (в дію) даної Конституції. Вже через декілька років після прийняття Конституції США 1787 року, до неї були прийняті перші десять поправок (1791 р.), які закріпили

права та свободи людини і громадянина в США (свобода слова, преси, мирних зборів, право на петиції, свобода совісті і віросповідання, право на носіння зброї, недоторканість приватної власності, право на “швидкий і публічний суд” тощо) [34, с.178-195].

В основу організації держави за Конституцією США 1787 року було покладено два фундаментальних принципи: розподілу влади із дієвим механізмом “стримувань і противаг” та федералізму. Законодавча влада була надана двохпалатному парламенту – Конгресу (нижня палата – Палата Представників, верхня – Сенат), виконавча – Президенту, судова – Верховному і нижчестоячим федеральним судам. Всі три гілки формувались різними шляхами: Палата Представників обиралась безпосередньо населенням, Сенат – представницькими органами штатів, Президент – колегією виборщиків, Суди – Президентом і Сенатом спільно. Строки повноважень для різних представницьких інституцій були встановлені також різні: судді призначались пожиттєво, сенатори обирались на шість років, Президент – на чотири, члени Палати Представників – на два роки. В систему розподілу влади було закладено механізм “стримувань і противаг”, за яким найефективнішим засобом впливу Конгресу на інші гілки влади була “влада гаманця” (фінансові важелі: дозвіл, згода на фінансування тих чи інших дій державних органів, заходів, посад, інституцій); Президент отримав право накладення “вето” на закони прийняті парламентом; Верховний Суд – право конституційного нагляду [xxxvii; xxxviii, с.7-49].

Послідовне утвердження принципу “федералізму” в конституційній системі США мало на меті створення дійсно міцної єдиної союзної держави. У зв’язку з цим, було чітко визначено компетенцію штатів, проголошено верховенство союзної (федеративної) Конституції на всій території країни, федерація була проголошена гарантом республіканської форми правління в штатах, а також гарантом їхньої територіальної цілісності та безпеки [24].

Хоча формально Конституція Франції (1791 р.) за часом виникнення не була першою, внесок французького народу в процес закладення основ майбутніх конституційно-правових систем значної частини країн світу є, безперечно, великим. Останнє, насамперед стосується “Декларації прав людини і громадянина”, прийнятої Національними Зборами Франції 26 серпня 1789 р., в тексті якої знайшли закріплення такі фундаментальні положення як те, що люди народжуються і є вільними та рівними у своїх правах; метою держави є забезпечення природніх і невід’ємних прав людини, а в разі необхідності для досягнення останнього, може бути застосовано збройну силу держави; свобода людини полягає в можливості робити все те, що не приносить шкоди іншій людині; все що не заборонено законом – дозволено; вільне вираження думок і поглядів є одним із найдорожчих прав людини, тому ніхто не повинен відчувати незручності чи інші негативні для себе наслідки у зв’язку з висловлюванням своїх думок і поглядів, в т.ч. і релігійних; закон визначено в Декларації як “/.../вираз загальної волі” у формуванні якої громадяни мають право брати участь як безпосередньо, так і через своїх представників; він (закон) має бути рівним у всіх випадках; тільки на підставі закону людину можна піддати звинуваченню, затримати чи арештувати; тільки законом може встановлюватись покарання, а при визначенні безпосередньо самої міри покарання, закони зворотної сили не мають [27].

Перша французька Конституція (1791 р.) структурно складалася з Преамбули та 7 розділів (“Основні положення гарантовані конституцією” – розділ про основні права та свободи людини і громадянина; “Про поділ королівства і стан громадянства”; “Про державні влади”; “Про збройні сили держави”; “Про державні податки”; “Про відношення французької нації до інших націй”; “Про перегляд конституційних положень”. Даним документом було зроблено спробу переходу Франції до конституційної монархії як форми державного правління. При цьому, відповідно до положень Декларації про права людини і громадянина (1789 р.) проголошувались природні права людини

і громадянина як конституційні, в основу організації державної влади закладався принцип її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, єдиним джерелом всіх влад визнавалась виключно французька нація. При цьому представниками нації у здійсненні своїх владних суверенних повноважень виступають її “ /.../ представники /.../ законодавчий корпус і король”. Законодавча влада належить Національним зборам, виконавча влада – королю, міністрам і іншим “відповідальним органам”, судова – “ /.../ суддям вибраним народом на визначений строк”. В той же самий час, королівська влада проголошувалась “ /.../ неподільною, /.../ такою що належить виключно правлячій королівській родині і переходить по чоловічій лінії /.../ особа короля недоторкана і священна /.../ ”. За формою державного устрою Францію було проголошено унітарною державою [27].

Доля першої французької конституції, як діючого документу, була недовготривалою, адже вже через рік після її появи, окремими Декретами Національного конвенту було визначено, що “ /.../ не може бути іншої конституції, крім тої, що прийнята народом” [xxxix], а в самій Франції “ /.../ королівська влада” скасовується [xl]. Францію було проголошено республікою. На думку В.М.Шаповала, британський і, разом із тим, американський конституційний досвід кінця XVIII ст. був у цілому сприйнятий за часів французької революції. Творці Конституції Франції 1791 р. “надихалися, на жаль із недостатніми знаннями і досвідом, англійською і американською конституціями та, ще у більшій мірі, теоріями Руссо” [36]. Внаслідок сприйняття ідей цього мислителя уперше на конституційному рівні було зафіксовано принцип національного (народного) суверенітету. Незважаючи на те, що названа конституція, як й інші акти відповідного періоду, не була наслідувана у перспективі, вона стала першим в Європі основним законом [36].

Першу Конституцію Польщі, яка офіційно мала назву “Закон про управління” (Ustawa Rzadowa)” було прийнято 3 травня 1791 року на засіданні “чотирирічного” (надзвичайного) сейму. Структурно даний документ складався

з преамбули та 11 статей та трьох додатків (розділи – “Панівна релігія”, “Шляхта”, “Міста і міщани”, “Селяни”, “Уряд, мета організації публічної влади”, “Сейм, мета організації законодавчої влади”, “Король, влада виконавча”, “Судова влада”, “Регенство”, “Навчання королівських дітей”, “Збройні сили народу” [xli, с.21-22; xlii; xliii; xliv, с.240-242]).

На території Польського королівства панівною релігією проголошувалась римо-католицька церква, і при цьому не заперечувалась свобода інших віросповідань; підтверджувалися усі раніше надані “справедливо і законно” польськими королями шляхетські (станові) права та свободи, привілеї у приватному та громадському житті, гарантувався рівний доступ шляхти у зайнятті державних посад, у користуванні власністю тощо [42, с.56-57]. Ст. 3 Конституції торкалась статусу жителів міст і, фактично, проголошувала раніше прийнятий закон про права жителів міст складовою частиною тексту Конституції (Закон від 21 квітня 1791 р. “Miasta nasze krolewskie wolne w panstwach Rzeczypospolitej”) [42, с.69-77]. В той же самий час, для селянства Конституцією передбачалось тільки покровительство держави в дотримання раніше укладених угод із землевласниками.

В основу організації публічної, в державі було закладено положення про народ – як джерело влади та організацію державної влади за принципом її поділу на законодавчу (w Stany zgromadzonych), виконавчу (w krolu i Strazy) та судову. Законодавча влада належала двохпалатному парламенту (сейму). До компетенції нижньої палати (Палата Послів) належало законодавче врегулювання більшості публічно-правових відносин. До відання верхньої палати (Палати Сенаторів), яку очолював король, насамперед, належало право затвердження чи відхилення законів прийнятих Палатою Послів. Виконавча влада належала королю та очолюваній ним спеціальній урядовій раді – Сторожа Права (Straz Praw). Судова влада належала судам різних інстанцій, існування яких передбачалося на рівні повітів, земель та воєводств. Суддів мали обирати відповідні сеймики – представницькі органи різних територій. При цьому,

зберігались раніше створені різні спеціальні суди (задворні, асесорські, реляційні тощо). Крім того, для розгляду справ про, так звані, злочини проти народу та держави, парламент мав право створювати спеціальні суди [42, xlv, с.298-299]. Окремими положеннями “Урядового Закону” визначались питання правового положення короля та статусу членів його родини. Польський трон оголошувався виборним, а королю Польщі заборонялось втручатись в компетенції парламенту.

Польська Конституція 1791 р., подібно до першої Конституції Франції, діяла дуже короткий час, а самі події в Речі Посполитій, на думку сучасного англійського історика Нормана Дейвіса, яка з прийняттям Конституції зробила спробу повстати власне вже як держава конституційна (*Rzeczpospolita oboyna narodowa*), “вкладались у ту саму прогресію (що і у Франції – Н.С.) від конституційних реформ до революційного тероризму” [xlvі, с.723]. Перша Конституція Польщі припинила своє існування разом із ліквідації Польщі як держави в результаті її другого поділу (1795 р.).

У спеціальних монографічних дослідженнях, у наукових статях та підручниках з конституційного права неодноразово робилась спроба простежити розвиток змісту конституційно-правових ідей та конституцій (власне як свого роду концентрованого продукту останніх – Н.С.), особливостей даного процесу, його закономірностей, залежності від інших суспільно-політичних явищ і т.д. Науковці, як правило, у своїх підходах є однастайними щодо того, що починаючи з кінця XVIII століття (часу кристалізації конституційно-правових ідей та їхнього оформлення у вигляді перших писаних конституцій), їхній зміст об’єктивно повинен зазнавати певних змін. Тому, сьогодні при висвітленні даного питання, як правило, говориться про те, що “історія становлення конституцій має певні періоди” [xlvii, с.72], про “виявлення найбільш типових рис, характерних для конституцій на певних ступенях їх еволюції” [15, с.59], про “розвиток світового конституційного

процесу, обумовленого еволюцією суспільства і держави” [17, с.67], про “особливості еволюції і змісту конституцій”[xlviііі, с.29] тощо.

Логіка постановки вищезгаданого питання (проблеми) є цілком зрозумілою, оскільки сутність, призначення самої конституції протягом всього часу її існування залишається в основному незмінною: конституція була і залишається основним законом держави, законом з вищою юридичною силою, законом який має підвищену ступінь стабільності і який, насамперед закріпивши на найвищому правовому рівні перехід держави після феодалізму чи іншої форми тоталітарної системи до якісно нового рівня суспільного розвитку, закладає сталі основи дальшого розвитку держави в рамках демократії та громадянського суспільства. В той же самий час, зміст Конституції об’єктивно перебуває в певному русі (в процесі розвитку), в пошуку своєрідного наповнення конкретної форми, при цьому дана “форма” (тобто - сама сутність, призначення конституції) залишається в основному незмінними. Звідси, зміст конституцій постійно еволюціонує, вдосконалюється разом із розвитком держави та суспільства.

Питання еволюцій змісту конституцій окрім чисто теоретичного значення, може мати і безпосередньо практичне застосування. Зокрема останнє може мати місце при спробі дати об’єктивну оцінку тому чи іншому основному закону (конституції) держави з метою узгодженості останнього із суспільними сподіваннями. Наприклад, в ситуації з чинної Конституцією України яка склалася сьогодні, як зазначає В.М.Шаповал, “зادля узгодженості Основного Закону України із суспільними сподіваннями потрібно, визначити його “координати” у світовому конституційному вимірі”. Існування останнього (“світового конституційного виміру”) вчений обґрунтовує наступним: “по-перше, історія конституційної правотворчості становить понад двісті років. У наші дні майже немає держав, які б не набували тих або інших конституційних форм. По-друге, існування світового конституційного виміру засвідчується тим, що за багатоваріантності цих форм наявна їх спорідненість за змістом вихідних

за природою взірців. Поява таких взірців була спричинена розвитком тих країн, які у ключові періоди нових історичних часів відігравали авангардну роль. Конституції прийняті в цих країнах, об'єктивно ставали взірцями, яких наслідували. Таке наслідування було і є послідовним, настільки “неофіти” наближались за рівнем розвитку до тих, де створювались взірці”[36].

В спеціальній літературі подаються різні підходи вчених-конституціоналістів, щодо періодизації еволюції змісту конституцій. Відмінності полягають як в підходах щодо виділення кількості окремих (самостійних) періодів у розвитку змісту конституцій, так і в питаннях визначення часових рамок цих періодів. Самих періодів, які чітко виділяються в процесі розвитку змісту конституцій, як правило, називають – від двох до чотирьох [15, с.59-60; 17, с.67; 47, с.72-73, 48, с.29-35]. В окремих випадках дані періоди (етапи) отримали назву так званих “хвиль конституцій” (“конституції першої хвилі”, “конституції другої хвилі” і т.д.). Спільним майже для всіх підходів є виділення, як першого етапу еволюції конституції (“першої хвилі конституцій”), періоду від початків епохи конституції (сер. XVII – кін. XVIII ст.) до Першої світової війни. Потім погляди вчених розходяться. Так, в монографічному дослідженні Інституту держави і права АН Російської Федерації “Порівняльне конституційне право” (Москва, 1996 р., 726с.) виділяється чотири етапи “/.../світового конституційного процесу, обумовленого еволюцією суспільства і держави в новий і новітній час/.../”, а саме: перший період – “/.../ період становлення і утвердження буржуазного суспільства в передових країнах Європи і Америки” (кін. XVIII ст. – кінець Першої світової війни), другий період – “/.../характеризується тим, що охоплює відрізок часу, коли єдиний до того світовий процес став розділеним в результаті створення в Росії соціалістичної держави” (час між двома Світовими війнами), третій період – “/.../характеризується масштабністю конституційного процесу, /.../який вперше став дійсно світовим, поширившись практично на всі країни/.../” (закінчення Другої світової війни – до кінця 80-тих років), четвертий

період – “/.../. почався на межі 80-90-тих років з падінням тоталітарних і авторитарних режимів в більшості соціалістичних країн, та країн що розвиваються/.../” [17, с.67].

Чотири самостійних періоди в “історії становлення конституцій” виділяється і сучасним українським вченим-правознавцем О.Ф.Фрицьким: “перше покоління конституцій належить до періоду перших буржуазних революцій в Англії і Франції (XVII ст.) і пов’язано із закріпленням ідей представників природного права та французьких енциклопедистів (Ж.-Ж. Руссо та ін.);/.../ друге покоління конституцій належить до періоду закінчення Першої світової війни;/.../ третє покоління конституцій належить до періоду від закінчення Другої світової війни і до середини 50-60 рр.; четверте покоління конституцій характерно до періоду кінця 80-х рр. XX ст.”[47, с.72-73]

Значна частина авторів, при виділенні як окремих, самостійних етапів у розвитку змісту конституцій, притримується трьохступеневої системи, при цьому не виділяючи в окрему (якісно відмінну) групу “радянські конституції” і “конституції соціалістичних країн”. Логічним і аргументованим, як на наш погляд, є підхід за яким в історії світового конституціоналізму виділяється три основні періоди еволюції змісту конституцій (в широкому розумінні – змісту конституційно-правових доктрин взагалі). А саме: перший період – кін. XVIII – поч.XX ст.; другий період – 1918-1939 рр.; третій період – від 1945 року (за висловлюванням В.М. Шаповала, періоди – “старих”, “нових” і “новітніх” конституцій [48, с.29-35]). В основі кожного з цих періодів лежать певні умови, обставини, закономірності розвитку держави, її нормативно-правової системи, процеси демократизації суспільства тощо. Для кожного із цих трьох періодів (відповідно - трьох груп конституцій), характерним є свої особливості у змісті та структурі текстів основних законів, сутності їхніх положень, методиці викладення і т.д.

Першим етапом у розвитку конституційних ідей та конституцій, і відповідно першим періодом в еволюції їхнього змісту, є період від часу

виникнення перших конституцій – до закінчення Першої світової війни (1918 р.). Це вищезгадані конституції Англії кін. XVII ст., США 1787р., Франції 1791, Польщі 1791 р., а також перші конституції Австралії, Австрії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Венесуели, Греції, Голландії, Данії, Ірану, Канади, Китаю, Люксембургу, Ліберії, Мексики, Нідерландів, Норвегії, Італії, Іспанії, Португалії, Румунії, Уругваю, Швейцарії, Швеції, Японії тощо. Частина з конституцій “першої хвилі” (правда, із відповідними змінами і доповненнями), є чинними і сьогодні. Серед останніх: Конституція США (1787 р.) [38, с.29-49], Норвегії (1814 р.), Бельгії (1831р.), Австралії (1900 р.)^{xlix}

На конституції країн того часу великий вплив мали перші конституції Англії, США, Франції. Так, для європейських держав використовувався переважно конституційний досвід Франції, для латино-американських країн своєрідним “взірцем” була Конституція США (першою на континенті була Конституція Венесуели 1811 р.), для домініонів Великобританії – відповідно досвід парламентської монархії останньої (конституції Канади 1867 р., Австралії 1900 р., Південно-Африканського Союзу 1909 р.). Практика державного будівництва того часу знає приклади і майже повного копіювання текстів чинних конституцій. Так, Конституцію Ліберії 1847 року було скопійовано з чинної Конституції США. Більшість конституцій європейських країн XIX ст. носили октройований характер; вони приймалися монархами під впливом революційних подій, з метою забезпечення компромісу між суспільними верствами, які мали значний вплив на суспільне і державне життя - дворянством і торговою та промисловою буржуазією. Значна частина перших конституцій діяла недовго.

Для конституцій “першої хвилі” характерним було факт фіксації (закріплення) на конституційному рівні встановлення демократичного державного режиму (республік, конституційних монархій, компромісу між різними соціальними верствами тощо), закріплення основних прав та свобод особи і громадянина (насамперед групи особистих і політичних прав та свобод),

закладення основ державного ладу конституційної держави з наявністю в ньому інститутів парламентаризму, виборного глави держави, місцевого самоврядування, основного закону.

Друга хвиля конституцій (“нові конституції”) – це конституції прийняті у міжвоєнний період (період між Першою і Другою світовими війнами - 1918-1939 рр.). На початок цього періоду припадає значна активізація процесу розроблення і прийняття нових конституцій. Останнє пояснюється фактами як зникнення з політичної карти світу двох імперій – Російської і Австро-Угорської, так демократизацією політичних режимів в інших регіонах світу. Зокрема, на політичній карті Європи після Першої світової війни на місці старих імперій (Російської та Австро-Угорської) появляється ціла група нових національних держав, які приймають свої конституції – Україна (У.Н.Р., 1918), Фінляндія (1919), Австрія (1920), Естонія (1920), Угорщина (1920), Чехословаччина (1920), Польща (1921), Югославія (1921), Литва (1922), Латвія (1922). Крім того в цей період, приймаються конституції Мексики (1917), Веймарська Конституція (Німеччини) (1919), Ісландії (1920), Єгипту (1923), Румунії (1923), Греції (1927), Албанії (1928), Іспанії (1931), Бразилії (1937), Ірландії (1937) та інших держав. Незначна частина з цих конституцій залишалась чинною: Мексики (1917), Австрії (1920), Латвія (1922), Ірландії (1937).

Для конституцій “другої хвилі” загалом характерним було ряд особливостей. Мова іде про наступне: включення до предмету конституційного регулювання нового комплексу суспільних відносин (насамперед економічних і соціальних); певним чином розширення конституційно визначених меж впливу (втручання) держави в життя суспільства і індивіда; надання конституційного статусу новим політичним інститутам (насамперед, політичним партіям і профспілкам); поява нової категорії прав і свобод людини (група соціально-економічних прав та свобод); перші спроби конституційного визначення принципів зовнішньої політики держави [17, с.69]. Дані тенденції особливо

чітко проявлялися на початках періоду “нових конституцій”. Свого роду “взірцем” тодішніх конституцій з огляду на наведені конституційні новели стали Конституція України (У.Н.Р., 1918), Конституція Німеччини (Веймарська Конституція, 1919), Конституція Австрії (1920), Конституція Чехословаччини (1920). Так, Конституція УНР (1918) містила положення про статус національних меншин [I], Конституція Веймарської Республіки (1919 р.) серед інших мала розділи – “суспільне життя”, “господарське життя”, “релігія і релігійні громади”, “освіта і школа”; Конституція Чехословацької Республіки (1920 р.) – “шлюб і сім’я”, “свобода навчання і свобода совісті”, “захист національних, релігійних і расових меншин”, “права мови” [Ii]; Конституцією Австрії (1920 р.) було запроваджено Конституційний трибунал (Конституційний Суд) як орган конституційного контролю, а в Конституції Чехословаччини вперше на достатньо широкому рівні було визнано роль політичних партій в формуванні і діяльності державних органів [Iii, с.11-39; 49, с.79-87].

В той же самий час, в другій половині даного періоду розвитку конституцій в ряді європейських країн все чіткіше стали проявлятися тенденції до посилення виконавчої влади за рахунок владних повноважень парламенту; згодом заговорили про кризу парламентаризму в цих державах. Ситуація значно погіршилась ближче до середини 30-тих років. На той час фактично від конституціоналізму відійшли в силу встановлення реакційних політичних режимів Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія, Японія, а другій половині 30-тих років – Польща і Угорщина.

Після закінчення Другої світової війни настав третій етап розвитку конституційних ідей та конституцій (третій період еволюції їхнього змісту) - “період новітніх конституцій”, який триває по сьогоднішній день. Загалом, за підрахунками окремих вчених, більше 130 країн світу в цей період прийняли вперше або “оновили” свої конституції [17, с.71]. Після Другої світової війни були прийняті нові конституції в Франції (1946, пізніше – Конституція 1958 р.),

Італії (1947) Японії (1947), Німеччині (1949), Греції (1952, пізніше – Конституції 1967 та 1975 рр.), Данії (1953), Португалії (1976), Іспанії (1978), Туреччині (1982) та в інших державах. В 50-60-ті роки приймається велика група конституцій країн Азії, Африки та Океанії. Після зникнення соціалістичного табору в Європі та розпаду СРСР появились нові конституції Хорватії (1990), Болгарії (1991), Македонії (1991), Румунії (1991), Словенії (1991), Словаччини (1991), Естонії (1992), Литви (1992), Узбекистану (1992), Чехії (1992), Югославії (1992), Киргизтану (1993), Росії (1993), Білорусі (1994), Айзербаджану (1995), Вірменії (1995) Грузії (1995), України (1996), Польщі (1997).

Для “новітніх конституцій” (конституції третьої хвилі), як правило характерними є наступні особливості: відображено більш значну роль держави в сфері економіки; значно ширше, ніж в попередньому періоді, фіксується соціальна сутність сучасної конституційної держави (призначення держави в соціальній сфері, соціальні орієнтири держави, державна соціальна політика і т.д.); дальший розвиток інституту конституційних прав та свобод людини, зокрема поява групи так званих прав та свобод “третього покоління” (колективних прав та свобод – права на мир, на гідне людини проживання, безпечне довкілля, на користування світовою культурною спадщиною і т.д.); наявністю положень про зовнішньополітичну діяльність держави (принципи миролюбивої політики, співвідношення національного і міжнародного права, процеси інтеграції - для членів Європейського Союзу); дальша демократизація виборчої системи; зміна понятійного апарату конституцій, поява нових термінів і т.д. [48; 36; 49;liii].

Розвиток конституційних ідей в Україні як цілісне, комплексне та системне явище (від його початків і до сьогоденного дня) у вітчизняній юридичній науці на сьогодні ще не дістав належного висвітлення, хоч в тій чи іншій мірі, дане питання привертає увагу дослідників протягом довшого періоду часу. Важливе значення в цьому плані мають ряд робіт монографічного

характеру, наукові статті, підручники присвячені окремим сторінкам історії держави і права України [liv, lv, lvi, lvii, lviii, lix, lx, lxi, lxii, lxiii, lxiv, lxv, lxvi] різного роду збірники документів з історії вітчизняної конституційної думки [lxvii, lxviii, 30], матеріали спеціальних наукових конференцій, які безпосередньо були присвячені подіям пов'язаним із творенням українських конституцій чи документів конституційного характеру, авторам конституційних проектів [lxix, lxx, lxxi], а також ряд збірників хрестоматійного характеру [lxxii, lxxiii, lxxiv, lxxv, lxxvi, lxxvii] монографічних і науково-популярних досліджень [lxxviii, lxxix, lxxx, lxxxi, lxxxii, lxxxiii] присвячених загальній історії української суспільно-політичної думки, складовими якої безперечно є і конституційні ідеї. Питанням історії українських конституцій взагалі (а іноді і окремим аспектам розвитку конституційної думки в Україні), як правило, відведено окремі параграфи в більшості підручників та навчальних посібників з конституційного права України [lxxxiv, lxxxv, lxxxvi, lxxxvii, lxxxviii, lxxxix, xc]. В 1997 році в серії бібліотечки “Нова Конституція України” вийшла в світ брошура О.М.Мироненка “Історія Конституції України” [xci, с.60], яка й по сьогоднішній день залишається чи не єдиною, після відновлення державної незалежності України, науковою працею, в якій автором зроблено спробу охопити всі, як на його погляд, періоди розвитку національної конституційної думки. Значна частина інформація наукового характеру про історію українських конституцій, розвиток національної конституційно-правової думки подано в ряді довідкових та енциклопедичних виданнях [xcii, xciii, xciv].

Одну з перших спроб схематичної подачі матеріалу з історії української конституції було зроблено укладачами “Енциклопедії українознавства” ще в другій половині 50-тих років ХХ-го століття, а саме: Бендерська Конституція 1710 р. як “перший документ конституційного характеру в Україні”, Конституція УНР 1918 р., акти конституційного характеру Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Конституція Західно-Української Республіки,

Конституція УРСР 1937 р., конституційні акти Карпато-Української Республіки [92, с.1112] (Карпатської України – Н.С.). А.Г.Слюсаренко та М.В.Томенко у своїй “Історії української конституції” (Київ, 1993 р.) запропонували розглядати історію української конституції крізь призму п’яти періодів (розділів – мовою оригіналу): перший період – “Державно-правові традиції у козацьку добу”, другий – “Політико-правові ідеї в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.”, третій – “Конституційний устрій Української Держави 1917-1920 рр.”, четвертий – “Конституційні декларації та реалії в часи Української Радянської Соціалістичної Республіки”, п’ятий – “Нова Конституція України у контексті становлення правової держави” [xcv, с.191-192]. Приблизно схожа схема викладу питання про історію української конституції притримуються і ряд авторів підручників та навчальних посібників з конституційного права України [47, с.66-72; 85, с.108-115; 86, с.41-44; 90, с.13-28]. Відмінністю, як правило виступає питання про сутність Конституцій УРСР, їхнє відношення взагалі до категорії “конституція” та виділення (не виділення) останніх в окрему “сторінку” розвитку українських конституцій.

Дещо інший підхід до схеми історії як української конституції зокрема, так і розвитку української конституційної думки взагалі було запропоновано О.М.Мироненком у вищезгаданій брошурі “Історія Конституції України” (1997 р.), а саме: “Вітчизняна параконституційна думка і практика (Х-ХVІ ст.)”, “Витоки українського конституціоналізму” ХVІІ-ХVІІІ ст.”, “Подальший розвиток національного конституційного мислення та спроби його втілення у державотворчі процеси у ХІХ – на початку ХХ ст.”, “Українські радянські конституції”, “Новітній конституційний процес в Україні” [91, с.58]. Таку ж саму схему застосовано цим же автором у викладі розділу “Історія Конституції України” в навчальному посібнику “Конституція незалежної України” (Київ, 2000) [87, с.9-14]. Приблизно подібної схими викладу “розвитку конституційних актів на території України” притримується В.Ф.Годованець: “1. Акти періоду Київської Русі /.../ 2. Акти Гетьманської держави /.../ 3.

Конституція Пилипа Орлика /.../ 4. Акти середини XIX-початку XX ст... 5. Акти періоду відродження Української держави (1917-1920 pp.) /.../ 6. Акти радянського періоду Української державності (1919-1990 pp.) /.../ 7. Акти новітнього конституційного процесу в Україні (1990-1996 pp.)” [84, с.34-43].

З позицій сутності основних політичних напрямів української політології (народницького, консервативного та національно-державного), серед іншого розглядає розвиток конституційних ідей в Україні від середини XIX ст. до поч. XX ст. В.А.Потульніцький [83]. Заслуговує на окрему увагу, як на наш погляд, також і пропозиція розглядати питання розвитку конституційних ідей (в широкому розумінні останніх) із двох підходів (позицій): “суто історичного /.../ (з позицій загальної історії України)” і з “позицій загальної теорії конституційного права /.../ крізь призму еволюції змісту конституцій” [xcvi]. Зокрема, з цього приводу, сьогодні зазначається, що із “суто історичних підходів (з позицій загальної історії України) періодизацію розвитку конституційно-правових доктрин в Україні можна розглядати як складову загального процесу національного історичного поступу. В цій ситуації вдалою видається така схема: перший період – “Доба національного відродження” (початок XIX ст. – 1914 р.); другий період – “Доба державного відродження” (1917-1920/23pp.); третій період – “Новітня доба (час відновлення національної державності)” (від 1990 р. – по сьогоднішній день). Відповідно, кожен із цих періодів відображений тими чи іншими документами доктринального конституційно-правового характеру. З позицій загальної теорії конституційного права розвиток конституційно-правової думки взагалі, розвиток конституційних ідей та самих конституцій (про що говорилося вище), розглядається вченими конституціоналістами крізь призму еволюції їхнього змісту. Логічним та аргументованим, на наш погляд, є підхід, за яким в історії конституціоналізму виділяють три періоди еволюції змісту конституцій і конституційно-правових доктрин взагалі, а саме: перший період – кінець XVIII – початок XX ст.; другий період – з 1918 по 1939 pp.; третій – від 1945 року (за

словами проф.В.Шаповала, періоди – “старих”, “нових” і “новітніх” конституцій)”[96, с.182].

Враховуючи вище викладене, а також те, що українська конституційно-правова думка, будучи невід’ємною складовою частиною європейської правової та політичної культури, у своєму розвитку знає всі три етапи еволюції змісту конституцій та є чітко прив’язаною в цьому процесі до основних етапів становлення національної державності українського народу, пропонується покласти в основу підходу до вирішення питання періодизації розвитку конституційних ідей в Україні принцип комплексного поєднання історико-ретроспективного підходу та підходу (позиції), щодо розуміння сутності еволюції змісту конституцій та конституційних ідей як таких. Саме, виходячи із таких підходів (бачення), видається за можливе запропонувати наступну схему процесу виникнення та розвитку конституційних ідей в Україні: час зародження (виникнення) в Україні перших політичних та правових ідей і поглядів передконституційного та конституційного характеру (сер.XVII ст. – поч.XVIII ст.) та три наступні періодів у їхнього розвитку. А саме:

перший період – відродження політико-правових ідей конституційного характеру в Україні (сер. XIX ст.) та їхній розвиток до 1917 року;

другий – розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці у міжвоєнний період (1918-1939 рр.);

третій – розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці після Другої світової війни.

В кожному з цих періодів, в силу об’єктивних на те причин обумовлених насамперед перебігом історичного розвитку національної державності українського народу, виділяються окремі підперіоди. Так, в другому періоді (Розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці у міжвоєнний період (1918-1939 рр.) як окремі підперіоди можна виділити “Розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці та практика їх реалізації в період УНР-ЗУНР (1917-1923 рр.)” та “Розвиток

конституційних ідей в українській політичній та правовій думці 20-40-их років ХХ-го століття”. В запропонованому третьому періоді (“Розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці після Другої світової війни”), окремо можна виділити також як мінімум два підперіоди: “Розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці 50-.80-их років ХХ-го століття” та “Розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці після 1990 року”.

При цьому об’єктивним, як на наш погляд, є певний розрив в часі (приблизно півтора століття) між часом зародження (виникнення) передконституційних та перших конституційних ідей в Україні та початком першого періоду їхнього розвитку. Основною причиною останнього була фактична ліквідація Московським царством після катастрофи 1709 року під Полтавою паростків національної державності українського народу і встановлення в Україні жорсткого режиму національного та соціального гноблення з боку російського царату, зрештою, як і встановлення далеко не кращого соціально-політичного режиму на Правобережній Україні Річчю Посполитою в період від початків ХVІІІ ст. і до її фактичної ліквідації в результаті поділу останньої між Росією, Німеччиною та Австрією. “Історія ХVІІ віку для українських народних мас, – писав Іван Франко, – то поступенне послаблення свобідного козацького елемента, ширення кріпатства, а рівночасно зменшування та задушення автономії, початків просвіти народної і всіх прав української окремішності. Московська “плеть” була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою. От цим-то не диво, що свідомість національна й політична серед мас українського народу падає, що засяг його інтересів звужується до границі власної хата, власної громади, що розуміння державного устрою стається так само мітологічне, як релігія, як примітивне розуміння природи” [xcviii]. Останнє, в ситуації що склалася, із

зрозумілих причин повністю виключало будь-які можливості для існування та розвитку в Україні політичних та правових ідей конституційного характеру.

Кожен з цих періодів у часових рамках загалом відповідає наступним основним періодам (“хвилям”) еволюції змісту конституцій та конституційних ідей “світового конституційного процесу”. Так, період “Відродження політико-правових ідей конституційного характеру в Україні (сер.XIX ст.) та їхній розвиток до 1917 року” відповідає періоду першої “хвилі” конституцій (т.з. період “старих” конституцій), “Розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці міжвоєнного періоду 1918-1939 рр.” – другій “хвилі” конституцій (т.з. “новим” конституціям), третій період – (“Розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці після 1990 року”) – третій “хвилі” конституцій (т.з. “новітні” конституції 50-80-ті рр.); четвертий – “Розвиток конституційних ідей в Україні після 1990-91 рр.”.

Кожний із цих періодів представлений джерельною базою від різного роду науково-популярних статей, політичних трактатів, відогуків, програмних документів політичних рухів та партій, і до проектів конституцій та чинних (у часи існування національно-державних форм правління) нормативно-правових актів. Іншими словами, всім тим, що в єдності і дає можливість подивитись на свого роду “зріз” конституційних ідей в Україні. При цьому, окремо як на наш погляд слід звернути увагу, що кращі взірці цих документів за своїм змістом, ідеологічним та правовим наповненням, іншими якісними характеристиками загалом відповідають основним періодам еволюції розвитку конституцій та конституційних ідей (“старі”, “нові” та “новітні” конституції).

Так, серед документів першого періоду, насамперед звертають на себе увагу ряд політичних трактатів та програмних документів політичних партій, а також конституційних проектів (Георгія Андруського 1848-50 рр., Михайла Драгаманова 1884 р., Миколи Міхновського 1905 р.). Зокрема, останній (проект "Основного Закону Самостійної України"), за більшістю параметрів відповідає групі конституційних ідей т.з. першої “хвилі” їхнього розвитку (періоду

“старих” конституцій). Яскравим представником періоду “нових” конституцій (т.з. друга “хвиля” конституцій) є Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права та вольности УНР) від 29 квітня 1918 року, а представниками групи “новітніх” конституцій та конституційних ідей (т.з. третьої “хвиля” конституцій), безперечно є чинна Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 року, рівно ж як і ціла група політичних документів, нормативно-правових актів та конституційних проектів періоду 1990-96 років (Декларація про державний суверенітет України 1990 року, Концепція нової Конституції України 1991 року, проект Конституції України від 2 липня 1992 року (підготовлений Робочою групою Конституційної Комісії під керівництвом проф.Леоніда Юзькова), проект Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 року, більшість конституційних проектів політичних партій та рухів України підготовлених в 1993-95 роках.

1.2. Зародження політичних та правових ідей і поглядів конституційного характеру в Україні.

Процес зародження поглядів та ідей в Україні близьких до конституційно-правових в сучасному розумінні і відповідно пізніше поява перших актів конституційно-правового характеру, в багатьох аспектах є досить подібною (близькою за багатьма ознаками) до аналогічних процесів в інших європейських народів, з якими сьогодні справедливо пов'язується витворення перших конституцій. Насамперед, останнє є особливо помітним щодо наших найближчих сусідів по Центральній та Східній Європі, зокрема Польщі. Ті ж самі причини та подібні за сутністю умови суспільного розвитку, необхідність на певному етапі розвитку заміни віджитого феодального ладу, дальший розвиток економічних відносин, торгівлі, розвиток культури, філософії, правових вчень і т.д. [xcviii, xcix, c, ci, cii, ciii], все це разом, у комплексній взаємодії теоретично могло привести до появи політичних та правових ідей конституційного характеру.

Сьогодні, в спеціальній юридичній літературі, як правило, звертається увага на те, що основу, фундамент для зародження та появи в Україні державно-правових ідей та поглядів конституційного характеру, з певною мірою умовності, було закладено ще в глибинах політичної та правової культури українського народу попередніх періодів його розвитку. Мова іде про часи України-Руси та Литовсько-Руську добу. Виходячи з такого підходу, своєрідним фундаментом появи в середині XVII століття перших українських документів конституційно-правового характеру (насамперед, як комплексного, еволюційного явища), були норми староукраїнського звичаєвого права, “Руська Правда”, княжі договори (договори князів між собою, з народом – т.з. вічеві договори, міжнародні договори), Литовські статuti [95, с.2-5; civ, cv].

Особливістю процесу зародження в Україні політичних та правових ідей конституційного характеру, на відміну від її європейських сусідів, як на наш погляд, було насамперед те, що боротьбу широких народних верств за

соціальне звільнення від феодалізму і відповідно рух (прагнення) до нових та справедливих соціально-політичних систем управління, було поєднано з національно-визвольними процесами українського народу. Саме тому, особливо важливе значення, для процесу зародження в Україні політико-правових ідей конституційного характеру мала національно-визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. під проводом гетьмана Б.Хмельницького та спроба створення на етнографічних українських землях держави нового, демократичного типу. Причинами цієї війни, як відомо, було стрімке наростання суперечностей національного і соціально-економічного характеру, інтенсивне формування невдоволення іноземним пануванням, нестерпний соціальний гніт, національно-релігійне гноблення, свавілля й зловживання з боку місцевої адміністрації та орендарів [93, с.1017-1019; cvi, с.171-181; cvii, с.178-203, cviii, с.240-255; cix; cx, с.170-175; cxі, с.11-19] і т.д., тобто все те, що робило неможливим далі існування феодальної системи державного владарювання. Звідси, важливим є також розгляд питання про причини національно-визвольної війни 1648-54 рр. в контексті тогочасних процесів на європейському континенті, адже саме в цей час значна частина європейського континенту була охоплена визвольними повстаннями, війнами та революцією. Так, 1640 року вибухнула революція в Англії; того ж року в Каталонії спалахнуло Сагадорське повстання (“війна жінок”) проти іспанського абсолютизму за збереження автономії; 1647 р. розпочалася антипапська боротьба у Південній Італії та Сицилії, в наслідок якої Неаполь було проголошено Республікою; приблизно в той самий час іде зародження Фронди у Франції, а в Голландії, Данії, Португалії соціально-політична напруга досягає небачених раніше вершин; масові селянські виступи в Австрії, Московії, Швеції [46, с.566-576]. Європа ставала на історичний шлях “пробудження” після доби феодалізму. Не була винятком в цьому процесі і Україна [cxii, с.23].

Не применшуючи значення вищезгаданих подій на європейському континенті, особливе місце в процесі становлення основ майбутніх

конституційно-правових систем, як відомо відведено все таки англійській революції. Саме до останньої, з огляду на її велике значення для процесу зародження конституційних ідей та виникнення пізніше перших конституцій, звичайно з певною мірою умовності, можна “рівняти” національно-визвольну війну українського народу 1648-54 рр. Адже, саме в результаті її було розпочато процес ліквідації органів влади й адміністративно-територіального устрою Речі Посполитої і на їх місці створення українських державних інституцій, створення незалежної соборної держави в етнічних межах України, запровадження в ній нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої мала лежати дрібна (фермерського типу) козацька власність. Звідси, підвалинами нової держави мала б стати вільна праця та певний рівень соціальної рівності громадян [cxiii]. Саме тому, визвольну війну українського народу 1648-54 рр., враховуючи насамперед її перебіг, масштабність, наслідки і т.д., сьогодні справедливо прирівнюють до статусу “національної революції” [113], а створену в її результаті українську державу вважають першою національною державою в сучасному розумінні даного поняття. З цього приводу, Станіслав Дністрянський у своїй “Загальній науці права і політики (Прага, 1923 р.) писав наступне “/.../ українська державність 17. і 18. віку мала свої питомі характерні риси, яких не стрічаємо в інших державах; заснована виключно для оборони від зовнішніх ворогів, вона мала характер чисто військової держави, що ріжнилася основно і від королівського абсолютизму Франції, і від феодалізму Німеччини, і від парляментаризму Англії. /.../ Україна була першою національною державою, організуючи виключно українські елементи до боротьби з ворогами. Правда, що українському народові не доставало ще деяких прикмет, які в 19. та 20. віці вважаються основами народної свідомости, але не може бути сумніву, що природні основи української нації існували вже тоді, та що їх усіх лучила боротьба за волю, боротьба за батьківщину” [22, с.176].

Називаючи сьогодні Богдана Хмельницького “фундатором українського конституціоналізму” на офіційному рівні підкреслюється що “свого роду першою вітчизняною “конституцією”, і мабуть рівною за своєю вагомістю англійській Великій хартії вольностей для України став Зборівський договір 1649 року. Саме від цієї дати весь світ, Європа, у т.ч. і Московська держава, визнали Україну як окреме державне утворення з чітко визначеними державними кордонами, власною територією та військом, судом, вірою, органами державного управління і, що особливо слід підкреслити, мовою. Світом визнаний багатовіковий процес творення “Біблії неписаної англійської конституції”. Ми ж маємо усі підстави стверджувати, що ця та інші угоди гетьмана (Б.Хмельницького – Н.С.) були своєрідною біблією українського конституціоналізму. Її значення в історії вітчизняного державотворення неперевершене. Досить сказати, що ці конституційні акти Б.Хмельницького зберігали правову силу протягом майже 100 років” [113]. На цьому місці варто також пригадати, що вищезгадані документи періоду правління Богдана Хмельницького мали і широкий зовнішньополітичний резонанс. Так, в перекладі на англійську мову було видруковано Зборівську Угоду 1649 р., опубліковано лист Богдана Хмельницького до польського короля від 7 (17) серпня 1649 р. тощо [cxiv, с.12].

Вже в першому пункті Вимог Запорозького Війська до польського короля, поданих останньому під містом Зборовим в серпні 1649 р. чітко говорилось, що "щодо наших (козацьких – Н.С.) прав і вільностей, наданих нам св. пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було три, два повинні судити одного; а також всі вільності повинні бути збережені" [cxv]. Пункт другий фактично визначав територіальні межі новонароджуваної козацької (української) держави – "...від Дністра, Берлинців, Бар по Старий Констянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Припять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким", а наступні пункти Вимог

встановлювали юрисдикцію на цій території органів козацької держави, в т.ч. і пряму заборону перебування на ній не українського війська. Важливі положення, насамперед з політичного боку, містили п.п.17 та 18 Вимог за якими "київський митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті, користуючись такими самими привілеями, як духовні сенатори римської віри": а "всі ці пункти (Вимог – Н.С.) /.../ від початку до кінця повинні бути вписані в конституцію. А якщо не будуть дотримуватись вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність й. кор. м. до нас, як до своїх підданих" [115].

Фактично, за Зборівською угодою 1649 р. в територіальних межах тодішньої Речі Посполитої утворювалась автономна область, яка об'єднала в собі значну частину етнічних українських земель. До її складу увійшли теперішні території Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, а також частини Волині та Поділля. На цих землях було кардинально змінено адміністративно-територіальний устрій. Територію автономії було поділено спочатку на полки, які в свою чергу поділялись на сотні. Так, на правобережжі (на правовому березі Дніпра) були утворені Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький (пізніше, Волинський), Канівський, Київський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський, Уманський, а на лівобережжі Кропив'янський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський полки. На чолі полку стояв полковник, який одночасно був і керівником адміністрації і суду у своїй окрузі. Сотні очолювали відповідно сотники, до повноважень яких приблизно належали ті ж самі функції, що їх мали полковники, тільки в територіальних межах сотні. Вся автономна територія підпорядковувалась гетьманові і мала своє власне військо. Православна віра зрівнювалась на цій території з римо-католицькою вірою, що підтверджувалось окремим привілеєм короля Яна II Казимира.

Важливим етапом в процесі утвердження національної державності України стала підготовка та підписання Договору з Московським царством.

Після Переяславської ради, яка відбулася 8 (18) січня 1654 р. козацька старшина на чолі гетьманом Б.Хмельницьким, провівши відповідні наради в Корсуні та Чигирині виробила та відправила до Москви проект договору у формі петиції до царя. Даний проект складався з 23 пунктів і містив положення "/.../ про права і привілеї Війська Запорозького, про невтручання царських представників до козацьких судів; про 60-тисячний козацький реєстр, про права української шляхти; про те, що урядовцями в Україні могли бути лише місцеві люди; гетьмана мало обирати саме військо, тільки оповіщаючи царя про вибір; про встановлення платні козакам; про право гетьмана приймати іноземних купців та ін" [114, с.22]. Після двохтижневих переговорів, поданий українською делегацією проект договору був прийнятий у формі петиції з 11 пунктів (статей) і царських резолюцій на ці пункти. Майже всі козацькі побажання були прийняті московським царем; обмеження були передбачені тільки в частині зносин України з Польщею та Туреччиною. Звідси, повністю можна погодитись з думкою І.Бутича про те, що " /.../ московський уряд пішов на визнання за Україною чинного в її межах політичного устрою, правової системи, адміністративно-територіального поділу, армії, у проведенні внутрішньої соціально-економічної політики" [114, с.22]. Появу Березневих статей Богдана Хмельницького (1654 р.) [cxvi], сьогодні іноді називають "започаткуванням нової позитивної правової, тобто конституційної, бази функціонування Гетьманщини як автономії у складі Росії", адже саме в них було "визначено 1) права і обов'язки козацької еліти і привілейованої частини козацтва, тобто реєстровиків; 2) права і обов'язки української шляхти; 3) права і обов'язки міщан; 4) релігійні права і обов'язки" [cxvii].

Певний інтерес в процесі розвитку ідей та поглядів передконституційного характеру в Україні викликають також і положення Гадяцького трактату підписаного гетьманом Іваном Виговським. 6 (16) вересня 1658 р. Подібно до вищезгаданих документів, в Гадяцькому трактаті зустрічаємо положення про збереження прав та вольностей козаків, забезпечення всесторонньої

рівноправності православної і римо-католицької церков, а також цілу низку положень, щодо забезпечення автономних (а в окремих моментах і суверенних) прав "Руського народу" (від права на створення власних академій та різного роду шкіл на українських територіях, і права випуску грошей та заборони введення іноземних військ) [cxviii].

В цілому, погоджуючись з вищевикладеним, видається за допустиме визначити Зборівську угоду (1649 р.), Переяславські (Березневі) статті Богдана Хмельницького (1654 р.), Гадяцький договір Івана Виговського (1658 р.), Коломацькі статті Івана Мазепи (1687 р.), ряд інших "договорів" та "статей (конституції)" [91, cxix, cxx] пізніших років того періоду, не лише, як своєрідні договірні форми регулювання державно-владних відносин, а й як державні акти перед конституційного характеру.

Духом свободи, розумінням природності права українського народу на державну незалежність, явною присутністю державно-правових ідей та поглядів наближених до конституційних категорій того часу пронизані не тільки офіційні акти (документи) української автономії, а й ряд полемічних трактатів, виступів та промов чільних українських державних діячів того періоду національної історії. Прикладом останнього, зокрема є промова гетьмана Івана Мазепи до "урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 р." відома під назвою "Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями..." [cxxi]. Так, обгрунтовуючи свій вибір на союзі зі Швецією, Іван Мазепа звертає увагу на деспотизм який панує в Московському царстві та характер явно неприйнятливою для України внутрішнього політичного режиму, встановлено Петром Першим. Московський цар, ".../ прибравши собі владу необмежену, – говориться у зверненні, – карає народ той своєвільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській. Бачили ви (українські урядовці – Н.С.) і наслідки деспотизму того, якими він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягненні наклепом та вимушені

тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти і перетерпіти не годен" [121, с.81]. Звідси, єдиним і основним аргументом Івана Мазепи переходу України на сторону Швеції у війні між останньою та Московським царством є бажання звільнити українців "/.../ от рабства та зневаги і поновити на найвищому ступні свободи та самостійности" [121, с.84], оскільки автономні права України в порушення Березневих (Б.Хмельницького) статей 1654 р., постійно обмежувались московськими стороною, зводячи правовий статус України до рівня звичайної територіальної частини єдиної і неподільної Московської держави. Методи та засоби, яким послуговувались в цьому процесі московські царі були далеко не демократичного характеру, а наслідками, як окремо підкреслює Іван Мазепа стало те, "/.../ що колись були ми (українці – Н.С.) те, тепер московці: уряд, першість і сама назва Русь од нас до них перейшли" [121, с.85]. Тому, тексті Угоди між Україною та Швецією, підписаної в жовтні 1708 р. гетьманом Іваном Мазепою ідеї суверенності права українського народу приділена центральна увага: "Все, що воюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що, як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержеться при українському князівстві (Українській державі – Н.С.). Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі Князівства і частин прилучених до нього /.../ по його смерті (гетьмана Івана Мазепи – Н.С.), яка, треба сподіватися, не наступить ще довго, стани України захищать всі вольності згідно з своїми правами стародавніми законами. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу Князя України Й.К.В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб"[сххii].

Особливе місце в аналізі українських документів того часу (як за змістом, так і за значенням, а зрештою, і за пізнішими численними оцінками вчених) займає "Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького, укладеного між ясновельможним паном Пилипом Орликом

новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах" [cxxiii]. Останній, сьогодні більш відомим широкому загалу під назвою "Конституція Пилипа Орлика 1710 року", чи "Бендерська конституція 1710 року" в сучасній науковій літературі отримав найрізноманітніші оцінки: від визначення " /.../ першою європейською конституцією в сучасному її розумінні", " /.../ перший конституційний акт в Україні", "першим вібиттям української національної ідеї на конституційному рівні" [28, с.13; 29; 30, с.9; 104, с.3; cxxiv, с.3], "своєрідною (національною – Н.С) протоконституцією" [cxxv] "конституційною хартією України" [cxxvi], і до йменування його рядовим, звичайним, не примітним документом того часу [91, с.3-4, 23-25], "міфічним варіантом розвитку національної державності"[120].

В цій ситуації, як на наш погляд, дуже важливими є думки, висловлені у свій час відомим дослідником історії України доби гетьмана Івана Мазепи О.П.Оглоблином. А саме, думка про те, що саме з появою "Бендерської конституції", на відміну від її попередників (включно з Березневими статтями 1654 року), на порядок денний було поставлено як "перше й найголовніше питання – /.../ нова форма української державности, яка мала замінити те, що створене було Переяславською угодою 1654 року й наступними українсько-московськими договорами" [cxxvii]. Іншими словами, чітко було поставлено питання про уконституювання політико-правового розриву України з Московським царством і легального переходу України в найближчому майбутньому до якісно нового державного устрою. Саме ця проблема – новий державний устрій Української козацько-гетьманської держави, гостро постала перед керівниками української при переході їх на еміграції після полтавської катастрофи. Керівники української еміграції в Бендерах у своєму меморіалі до Карла XII в зв'язку зі смертю гетьмана Мазепи писали (жовтень 1709 р.):

“Знаємо бо добре, що прийняти опіку світлого королівського маєстату (короля Швеції) зневолило ясновельможного гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський народ скинув московське ярмо й був вільний; але до сьогодні не відомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого Гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрої хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумав скріпити ненарушеність Війська Запорозького”[[cxхviii](#)].

Друге. Це характер підготовки проекту даного документа. На відміну від попередніх документів, які визначали правове становище Гетьманщини, “Бендерська конституція” готувалась за участю широкого кола представників як козацької старшини, представників Запорозжя, так і інших українських громадсько-політичних діячів того часу. Серед них генеральний обозний Іван Ломиковський та його сини - Володимир, Ілля і Михайло, прилуцький полковник Дмитро Горленко, член Генерального Суду Клим Довгополий, генеральний писар Пилип Орлик, генеральний бунчужний Федір Мирович, полтавський наказний полковник Григорій Герцик та його брати - Іван і Опанас, кошовий отаман Кость Гордієнко та інші [[127](#)].

Третє. Про сам характер процедури прийняття “Бендерської конституції”. Українсько-московська війна і участь у ній Запоріжжя, а потім спільна еміграційна доля значною мірою усували давні суперечності між Запоріжжям і Гетьманщиною (еміграційною гетьманською старшиною). На еміграції попередні суперечки втратили певною мірою зміст і стало питання про утворення такого собі *modus vivendi*, який був би конче потрібний в умовах еміграційного існування і був би бажаним на випадок переможного повернення в Україну. Все це робило можливим досягнення компромісу трьох основних українських політичних сил, що довгі роки змагалися між собою на Батьківщині і тепер після поразки у війні з Москвою, опинились на еміграції: гетьманат, як верховна державна влада Української Держави; старшина, як її провідна верства; Запорозжя, як її? на той час єдина, військова сила.

Суперечливі інтереси цих чинників були, на думку О.Оглоблина, гармонійно погоджені в державно-правовому акті, що мав бути конституцією України і, разом з тим, маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом [127]. Академік Микола Василенко у свій час зазначав, що “/.../ Договір з Орликом було складено генеральною старшиною і запорожцями вільно й добровільно, без усілякого тиску з будь-якої сторони [28, с.17].

З огляду на вище викладене, Бендерська конституція 1710 року була витвором колективної української політичної та правової думки, підсумком тих обговорень і дискусій, що провадились на еміграції взимку 1709-1710 року, а можливо ще й за життя гетьмана Івана Мазепи [127].

Як документ, “Правовий уклад та Конституції /.../ 1710 року” складається з преамбули, 16 пунктів та тексту присяги Гетьмана Війська Запорізького (Військо Запорізьке, в даному випадку як офіційна назва тодішньої Української Держави – Н.С.). До певної міри цей документ, за своєю формою дещо нагадує *pacta conventa* польських королів, однак за стилем викладу є значно простішим, доступнішим. Його текст починається релігійною формулою (звичною для подібних документів того часу) “Во ім’я отця і сина і святого духа, Бога уславленого у святій трійці” і далі іде важлива фраза (деталь), яка говорить про постійність (довготривалість, вічність) документу, що приймається, “Нехай здійсниться задля віковичної слави і пам’яті Війська Запорозького і всього Руського народу”. Положеннями “Правового укладу та Конституції /.../ 1710 року”, передбачалося: створення (відновлення) незалежної Української (Козацької) держави в межах етнографічної національної території (державні кордони України описували територію визнану як територію Української (Козацької) держави Зборівською угодою 1649 року); відновлення автокефалії української православної церкви; українське православ’я пропонувалося визнати панівною (державною) релігією; встановлення мирних стосунків з Кримом та “очищення” української території від російських фортецій (закладення засад зовнішньої політики держави).

Особливе значення в документі має п.VI, яким фактично визначалося засади функціонування державної влади в Україні. Державна влада мала б належати Гетьману, Генеральній Раді та судам (принцип поділу державної влади на окремі гілки). Генеральна Рада бачилась як загальнодержавний представницький орган із широкими повноваженнями, в т.ч. і законотворчими. Адже, саме і тільки з нею “/.../ повинен ясновельможний гетьман, а також його наступники радитися про безпеку Вітчизни, про спільне благо і про всі громадські справи і не має права нічого вирішувати, розпочинати і здійснювати своєю волею без попереднього розгляду і схвалення” (Генеральною Радою – Н.С.). Членами Генеральної Ради мали бути радники: “чільні”, “народні” та “генеральні”; порядок формування Генеральної Ради як шляхом обрання, так і “за посадою”: чільні радники – “генеральні старшини з огляду на важливість їх посад, а також через те, що вони постійно перебувають при боці гетьмана”, народні радники – “городові полковники”), генеральні радники – з кожного полку вибрані зі згоди гетьмана “по одному визначному вислуженцю із людей розважливих і заслужених”. Цей, представницький орган мав збиратися три рази на рік (на Різдво Христове; на Свято Великоднє (Пасху); на Покрову); право скликати Генеральну Раду в будь-який час мав гетьман України. Уряд в державі мав належати Гетьману. Судочинство мало здійснюватись Генеральним Судом і судами. Відповідно до тексту “Правового уклад та Конституції /.../. 1710 року” майбутня українська держава визнає право українських міст на самоврядування та надає особливого статусу (значення) її столиці – м. Києву (п. XIII) [123, с.89-117].

На думку окремих дослідників Бендерської конституції 1710 року, її положення були чітко спрямовані на встановлення демократичних форм правління. При цьому оцінка можливих безпосередніх форм правління “коливається” від твердження того, що положення конституції чітко виступають “проти встановлення в державі монархічної форми правління в особі спадкоємного гетьманату й передбачали утвердження ідеї олігархічної

республіки” [121, с.218], до тези про те, що “конституція визначає незалежну державу Війська Запорозького й Народу Руського (українського – Н.С.), як станову виборну гетьманську монархію парламентського типу” [127].

Визначний український історик Дмитро Дорошенко, даючи оцінку “Правовому укладу та Конституції /.../ 1710 року”, писав: “/.../ Це мала бути конституція тої самостійної Української держави, за яку боровся Орлик і його однодумці. Вона цікава як показник того рівня політичної думки, якого досягли українські діячі з кругів Мазепи і Орлика /.../ конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найцікавіших пам’яток політичної думки того часу в цілій Європі” [108, с.385]. В той же самий час, М.П.Василенко, зазначав, що даний документ “/.../ як Договір” був складений з повним переконанням про швидке повернення (козацької старшини – Н.С.) на батьківщину, де договір матиме юридичну силу для всієї України. Тому на момент укладення він вигляд цілком реальним, а не теоретичним проектом, яким став надалі, коли повернення його укладачів в Україні стало неможливим. Договір цікавий не лише як вираз бажань і прагнень української старшини, але і як перший конституційний акт в Україні, за допомогою якого пануючий клас робив реальну спробу єдиний раз самостійно підвести юридичну підставу під державний лад України” [28, с.13]. Однак, навіть і пізніше, коли повернення на Україну стало неможливим, учасники творення Бендерської конституції та їх послідовники відносились до неї як до найвищого закону. Знаменно, що в 1754 році останній на той час живий “член Мазепинського уряду”, Федір Минович писав до Григора Орлика (сина Пилипа Орлика, французького військового офіцера – Н.С.), що “стародавні права Козацької нації стверджені в Бендерах при виборі Вашого славетного батька”, були й надалі залишаються найвищим законом української державности [сххix].

Враховуючи все це, а також те, “Правовий уклад та Конституції /.../. 1710 року” формально діяв декілька років на території Правобережної України в

1710-1714 рр. [29] (подібно до короткочастності дії інших перших конституцій), майже однакові умови виникнення цього документу в порівнянні з іншими першими конституціями, її зміст і т.д., визначення М.П.Василенком “/.../ першим конституційним актом в Україні”, як на наш погляд, є найбільш вдалим для “Правового укладу та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького, укладеного між ясновельможним паном Пилипом Орликом новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах” [29, с.5].

Важливе місце в процесі зародження в Україні політичних та правових ідей конституційного характеру займають ряд робіт (статей, полемічних виступів, промов, звернень, маніфестів і т.д.) одного із чільних авторів “Правового укладу та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького /.../” гетьмана Війська Запорозького на еміграції Пилипа Степановича Орлика (1672-1742). В своїх роботах (інструкціях українським делегаціям на переговорах з Кримським ханством (1710) та Оттоманською Портою (1711), “Діяріуші подорожнього” (1711), “Маніфесті до європейських урядів” (1712), “Виводі прав України” (1712) та інших). Україну Пилип Орлик розглядав Україну виключно як незалежну державу, яка існує в такому статусі від часів гетьмана Богдана Хмельницького: “По довгій й кривавій війні вічної пам’яті найхоробрішій гетьман Хмельницький визволив з-під польської корми пригнічену козацьку націю. Він то утворив з України незалежне князівство і вдоволівся титулом гетьмана Війська Запорозького і син його перейняв це по нім у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських” [сххх].

Розмірковуючи в своїх працях про систему відносини між державою та особою, правове становище останніх, їхню політико-правову природу і т.д., Пилип Орлик оперує двома категоріальними поняттями – "панство" і "народ". "Панство" – суверенна держава на чолі з монархом, а "народ" – населення певної адміністративно-територіальної одиниці чи групи подібних територіальних утворень, які перебувають під юрисдикцією монарха. Звідси, правові відносини між монархом і народом (тобто населенням підконтрольних монарху територій) за П.Орликом можуть складатися в двох основних варіантах (розвиватися за двома схемами): варіант "підданства" та варіант "протекції". Варіант "підданства", який за П.Орликом виникає в результаті завоювання монархом певної території, є таким, що в принципі суперечить основним засадам природнього права і тому повстання народу проти такого типу правовідносин ("підданства") є справою справедливою. Зовсім інший характер правовідносин встановлюється між монархом і народом при системі (варіанті) "протекції". Останньому, на думку П.Орлика, має передувати факт укладення угоди між "станами" (народом) і монархом під час добровільного переходу народу під юрисдикцію монарха. Змістом цієї угоди повинні бути насамперед взаємні обов'язки сторін. Саме в такій системі правовідносин може мати місце таке явище як "вільний народ" – населення певної території, що має права на самоврядування та договірні відносини з монархом аж до можливості зміни останнього, якщо монарх не дотримуватиметься взятих на себе зобов'язань стосовно законних прав та свобод народу. В даному випадку вищеназвані повноваження "вільного народу" розглядались власне як частина "божественного" (природнього) права народу яке проголошувалось невідчужуваним. В політичних та правових поглядах Пилипа Орлика майже невід'ємним супутником поняття "панство" (держава) є монарх, Однак статус монарха за Пилипом Орликом далеко не подібний до статусу правлячих осіб в пануючих на той час системах владних відносин абсолютної (чи дуже наближеної до останньої) монархії. Це радше, оперуючи державно-правовими

категоріями пізніших часів, статус коронованої особи політико-правової системи конституційної монархії. Тому монарх за П.Орликом має виступати гарантом збереження автономного статусу українського народу, його законних прав та свобод, захисту його від зовнішніх ворогів, легітимності утворення та набуття владних повноважень як органами державної влади, так і органів самоврядування, гарантом суспільної злагоди і миру. В той же самий час, за умов відступлення монархом від своїх обов'язків перед народом (порушення умов договору), народ зберігає за собою право на відмову від протекції монарха [130, с.89-94]. На думку О.В.Кресіна, Пилип Орлик вперше в українській політичній та правовій думці переніс договірну теорію походження держави на внутрішній устрій "вільного народу", Останнє стало значним кроком в переході від середньовічного персонізованого до новочасного інституціоналізованого розуміння сутності та змісту держави. Орлику також належить першість щодо введення у вітчизняний науковий та політико-правовий обіг таких понять епохи Просвітництва як "інтереси батьківщини", "спільне добро" тощо [130, сxxxі, сxxxіі].

Пилип Орлик чи не вперше в українській політичній та правовій думці висунув ідею колективних гарантій автономного статусу та територіальної цілісності України в складі однієї із іноземних держав. Поруч із цим, враховуючи реальний стан речей після поразки Швеції у війні Московською державою 1709 р., що обернулась катастрофою для долі української автономії, П.Орлик послідовно відстоює природне право українського народу на державну незалежність. "/.../ Московський Двір, – зазначається у "Виводі прав України", – належить уважати за узурпатора України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного й людського тими, що читатимуть це писання, що вони переконаються в безперечнім праві Станів України обирати /.../ свого гетьмана і що цей гетьман може допомогти посідання цієї країни і сподіватися привернення цього посідання від справедливості європейських держав /.../, бо інтерес усіх європейських держав так зробити , щоб Україну

зверено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосили Стани України. Їх бо власний інтерес /.../ обов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною покривкою вигоди. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам /.../ Ті, що дбають про інтереси цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави (Московського царства – Н.С.)" [130, **сxxxiii**].

1.3. Розвиток політико-правових ідей конституційного характеру в Україні від середині XIX ст. до 1917 року

Часовими рамками даного періоду розвитку політичних та правових ідей конституційного характеру в Україні є середина XIX – перші десятиліття XX ст. Він починається сороковими роками XIX ст, особливо революційними подіями у Європі 1848 року (“Весна народів”), які фактично дали повштовх для відродження на етнічних українських землях політико-правових ідей конституційного характеру, і закінчуються 1917 роком. Адже, після Першої світової війни, в результаті якої відбувся розпад Російської та Австро-Угорської імперій до складу котрих перед тим століттями входили етнічні українські землі, відроджуються різні форми української національної державності та розпочинається якісно новий етап у розвитку конституційних ідей в Україні.

В часовому вимірі період від середини XIX до поч. XX ст. є досить тривалим та багатим на суспільно-політичні події як континентального, так і світового значення. Звідси, можливо і пояснення значних відмінностей в перебігу процесу розвитку ідей, поглядів та уявлень, доктрин і т.д. конституційно-правового характеру на українських землях того часу. Очевидно, що одна ситуація могла теоретично існувати на західно-українських землях щодо уявлень про зміст та сутність конституційних ідей, конституції, конституційної держави під час Весни народів 1848 року; і зовсім інша через майже сімдесят років – на початку Першої світової війни, коли “за плечима” українців Австро-Угорщини вже був майже півстолітній досвід життя в рамках політичного режиму конституційної монархії. Зрештою, чого вартує тільки досвід функціонування галицької парламентської репрезентації для стану розвитку національної суспільно-політичної думки. Теж саме, стосується і ситуації на українських землях, що перебували в складі Російської імперії. Умови, за яких робились перші спроби відродження політичних та правових ідей конституційного характеру в Україні, головню в Києві, в середині XIX ст. (існування кріпосного права, жорсткий політичний режим національного

гноблення з боку царату, поліційний характер самодержавства і т.д.), не порівняти з умовами суспільно-політичної ситуації напередодні та під час революції 1905 року. Безперечно, що на хід розвитку конституційних ідей в Україні мали вплив умови розвитку українського суспільства, яке опинилось не тільки в рамках двох імперій – Російської та Австрійської, а після перетворення останньої в конституційну монархію, ще й в двох доволі різних політичних режимах.

Суспільно-політичну ситуацію в Австрійській монархії до середини XIX ст. важко назвати сприятливою для розвитку в Галичині та на Буковині політико-правових ідей конституційного характеру. Ситуація суттєво змінилася напередодні та під час революційних подій 1848 року у Європі. Внаслідок останніх, в Австрії як відомо фактично розпочалася трансформація в сторону конституційної монархії. 25 квітня 1848 року австрійським урядом було видано першу австрійську конституцію (т.з. конституцію Піллерсдорфа), яка проголошувала монархічно-конституційні порядки та окремі демократичні права і свободи громадян, встановлювала гласність суду, відповідальність міністрів перед парламентом, надавала парламенту виключне право видавати і скасовувати закони тощо, а 11 травня 1848 року австрійський уряд видав і того ж дня опублікував в урядовій газеті “Wiener Zeitung” як доповнення до конституції тимчасовий виборчий закон, який встановлював порядок утворення двохпалатного парламенту (рейхстагу) [cxxxiv, с.345-350; cxxxv]

Користуючись проголошеними конституційними правами та свободами, 2 травня 1848 року у Львові було створену першу в Галичині українську представницьку політичну організацію нового часу – Головну Руську Раду, на чолі з єпископом Г.Яхимовичем. У своєму маніфесті від 15 травня 1848 року Головна Руська Рада заявила про єдність 15-мільйонного українського народу і підтримала права всіх поневолених народів Австрії, вона висунула вимогу поділу Галичини на дві національні адміністративні одиниці (східну – українську, західну – польську) та об’єднання в одній адміністративній одиниці

всіх українських етнічних земель (Галичини, Буковини, Закарпаття). Головна Руска Рада вимагала запровадження української мови в школах як мови викладання та в урядових установах на місцях як мови діловодства. Серед вимог Головної Руської Ради були також вимоги скасування феодальних повинностей селян за викуп землі, ліквідація феодальних пережитків, гарантії селянської земельної власності, свобода промислової діяльності і торгівлі, утворення промислових спілок і кредитних установ, скасування станової нерівності, встановлення рівноправності всіх перед судом і законом, захист права власності і честі, покращення стану народної освіти тощо [сxxxvi; сxxxvii, с.26-31]. Головна Руска Рада окремою відозвою привітала появу першої австрійської конституції, в якій зокрема говорилося: “Браття, відомо Вам, що Найясніший Цісар Австрійський і король наш надали ласкаво всім народам своєї держави і нам Русинам землі Галицької, патентом з дня 25 березня 1848 року Конституцію то значить: таку фундаментальну уставу, котра цілому народови нашому через вибраних і завіренне маючих мужів уділ в праводавстві своїм дозволяє, і тим способом свободи і добрий бит нам забезпечує. Межи тими свободами надали нам те особливе право, що можемо збиратися на наради над спільним добром нашим, розпізнавати потреби народа і краю нашого і про них Найяснішому Панови передкладати (доповідати – Н.С.)” [79, с.21]. Головна Руска Рада створила народні загони самооборони - національну гвардію та батальон гірських стрільців, заснувала культурно-освітнє товариство “Галицько-Руську матицю”, відкрила Народний дім у Львові, видавала першу в Галичині українську газету “Зоря галицька”.

Новим виборчим законом від 30 травня 1848 року було ліквідовано верхню палату парламенту і знесено майже всі обмеження у виборчих правах. В середині липня того ж року у Відні розпочав свою роботу перший австрійський парламент, який через революційні події змушений був засідати в провінційному містечку Кремзір (Кромериж). До першого австрійського рейхстагу від Галичини з Краковом було обрано 100 депутатів, серед яких 27

депутатів-українців (14 селян, 9 священників і 4 представники світської інтелігенції) та п'ять депутатів-українців (всі селяни) від Буковини [135]. Центральним питанням роботи парламенту стала підготовка проекту нової Конституції Австрії. Для її вироблення була створена окрема комісія до складу якої від Галичини увійшов голова Головної Руської Ради греко-католицький єпископ Г.Яхимович і польські адвокати Ф.Зем'ялковський та Ф.Смолька. Схвалений комісією проект конституції (кремзирський конституційний проект) містив ряд загальних постанов про охорону національностей, проголошував Австрію конституційною монархією та ділив її на 6 країв (Галичина, Чехія, Моравія, нижня Австрія, Тіроль, Штирія), скасовував смертну кару, проголошував свободу совісті, зборів, таємницю листування, передбачав створення двохпалатного парламенту (народної палати і палати країв) і т.д. Однак даний конституційний проект не був затверджений і на противагу всім конституційним планам демократично налаштованих парламентаріїв, молодий імператор Франц Йосиф “дарував” імперії 4 березня 1849 року нову “октройовану” конституцію, за якою Австрія проголошувалась неподільною монархією із спільними фінансами, єдиною митною системою і єдиними збройними силами. Нова Конституція створювала централізовану державу в якій вся повнота виконавчої влади була зосереджена в руках імператора та його міністрів. Законодавча влада належала імператору та рейхстагу, який складався з двох палат. До верхньої палати (Oberhaus) входили обрані на п'ять років делегати крайових сеймів, нижня палата (Unterhaus) обиралася прямими виборами повнолітніми платниками не менше 5 гульденів безпосередніх податків у рік за нормою один депутат на сто тисяч населення. Прийнятий обома палатами законопроект вимагав обов'язкового затвердження імператора. В цілому, на відміну від кремзирського конституційного проекту, октройованою Конституцією 1849 року значно урізувались права громадян та суттєво зменшувались повноваження парламенту на користь уряду [134, с.386-390; 135; cxxxviii] На підставі положень австрійської Конституції 1849 року, всі коронні

краї мали отримати свої крайові конституції. 29 вересня 1850 року були видані крайові конституції для Галичини та Буковини і одночасно з ними були опубліковані крайові виборчі ординації (виборчі закони). І хоч згодом, даровані загальнодержавна та крайові конституції не вступили в законну силу і в Австрії дуже скоро фактично було відновлено по суті самодержавну монархію, ці конституційні документи однак відіграли свою позитивну роль у трансформації політичної свідомості значних верст населення Австрійської імперії, в тому числі і українців. При цьому, поява перших австрійських виборчих законів до загальнодержавного парламенту та крайових сеймів, проведення виборів рейхстагу та крайових сеймів, проголошення конституційних прав і свобод людини і т.д., все невпинно наближало перехід Австрії до конституційних форм правління. Австрія поступово ставала на шлях конституціоналізму [79, с.88-90; 135]. А галицькі та буковинські українці, фактично починаючи з 1867 року (часу прийняття рейхратом нової конституції Австрії), разом з усіма іншими підданими австрійської корони формально мали змогу користувалися “благами” конституційної монархії.

На іншій території України (в складі Російської імперії) ситуація з умовами розвитку політико-правових поглядів конституційного характеру мала в цей час зовсім інший характер. Тут не тільки не було політичних зрушень в бік створення конституційної держави, а й посилювався національний гніт українського народу. Яскравим прикладом останнього була поява сумновідомих мовних “Валуєвського циркуляру” [сxxxix] та “Емського Указу” [cxl]. Саме такі різні умови (але із спільною основою – бездержавне існування) обумовили характер процесів розвитку конституційно-правових поглядів в цьому періоді національної історії. В “австрійській” частині України, особливо з кінця XIX ст., в умовах австро-угорської конституційної монархії стало можливим використання інститутів парламентської демократії для дальшого розвитку нації в тому числі і як учасника державно-правових процесів (при цьому конституційно-правовий досвід набутий українцями в австрійській

(пізніше – австро-угорській) монархії, зокрема досвід парламентаризму, пізніше добре прислужився при творенні власної держави – Західно-Української Народної Республіки). В той же самий час, умови жорсткого політичного режиму в Російській імперії протягом майже всього розглядуваного періоду не робили можливим належний розвиток національної конституційно-правової думки. Останнє дало повштовх для появи її “підпільної” (кирило-мефодіївці) та “еміграційної” (М.Драгоманов) різновидів.

На межі 1845-1846 рр. у Києві виникла таємна політична організація Кирило-Мефодіївське братство, членами якого були переважно вихованці Київського і Харківського університетів. Політична програма Кирило-Мефодіївського братства була викладена у “Книгах битія українського народу”, “Статуті Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія”, у відозвах “До братів-українців”, “Браття великороси і поляки”, в записках Василя Білозерського (про освіту), М.Савича (про емансипацію жінок), М.Костомарова (про об’єднання слов’янських народів) та інших документах. Головними ідеями цих документів були: скасування кріпацтва і станів, визволення слов’янських народів, створення федерації “Союз слов’янських республік”, в якому верховним органом буде Слов’янський собор – зібрання представники всіх слов’янських країн, надання народам права національної самостійності, вільного розвитку своєї мови, культури, а також виходу з федерації. Програмні документи Кирило-Мефодіївського братства, зокрема “Книги битія українського народу”, утверджували також ідеї українського національного відродження, демократії, українського месіанізму, панславізму [74, т.V, с.235, 236, 238]. “Лежить в могилі Україна, але не вмерла. Бо голос її, голос, що звав всю Слов’янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слов’янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая (прийняття першої польської Конституції 1791 р. – Н.С.) постановили Поляки, щоб не було панів, а всі були б рівні в Речі Посполитій, а того хотіла Україна ще за 120 літ до того. /.../ І голос України одозвався в Московщині, коли після смерті царя

Олександра, хотіли прогнати царя і панство і установити Річ Постолиту, і Слов'ян поєднати, по образу іпостасей божественних нерозділиво і незмісимо; а сього Україна ще за 200 років до того хотіла. /.../ голос України не зати́х. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'ящина, і не позостанеться ні царя, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа - ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербіїв, ні у болгар. 104. І Україна буде неподлеглою Річчю Постолитою в Союзі Слов'янськiм”, – писав Микола Костомаров у “Книгах битія українського народу [cxli, с.29-30].

Серед документів Кирило-Мефодіївського товариства помітне місце займає проект “Конституції Республіки”, підготовлений одним із членів Кирило-Мефодіївського товариства, студентом юридичного факультету Київського університету Георгієм Андрузьким (1827 – після 1864 р.). В матеріалах слідчої справи, яку провадила царська жандармерія міститься власне три варіанти проекту “Конституції Республіки”, підготовлених автором приблизно в 1846-1850 роках [cxlii, с.415-426, 596-577]. Жоден з цих проектів не був цілісним завершеним документом. Найбільш повним визнається власне третій (по часу появи) проект “Конституції Республіки”, датований 1850 роком [142, с.569-577]. Серед основних положень цього проекту: утворення слов'янської конфедерації з республіканською формою правління (на зразок Сполучених Штатів Америки). В цій державі мали б об'єднатися 7 автономних штатів (областей): Україна, Польща, Бесарабія, Остзея, Сербія, Болгарія, Дон. При цьому, Україна як автономна частина “Слов'янської федерації” мала б об'єднати в собі разом із центральною її частиною – Галичину, Чорномор'я і Крим. У майбутній “Слов'янській федерації”, Г.Андрузький не бачив місця Росії. Друга провідна ідея конституційного проекту Г.Андрузького – запровадження у містах і селах України та інших штатах найширшого самоврядування [142, с.569-577].

В 1884 році в Женеві (Швейцарія) побачила світ робота Михайла Драгоманова (1841-1895 рр) “Вольний союз – Вільна спілка. Проект основания Устава украинского общества”. Конституційний проект включає в себе дві частини: текст конституційного проекту; пояснювальну записку до цього конституційного проекту. На відміну від Г.Андрузького, Михайло Драгоманов пропонував реформувати Російську імперію як мінімум у конституційну монархію; максимум – у федеративну республіку. Основні положення конституційного проекту М.Драгоманова: зміна політичного режиму з самодержавства на демократичний режим – створення Республіки (крайній варіант – перехід до конституційної монархії); перетворення строго централізованої унітарної Російської імперії на державу з федеративною системою устрою (пропозиція – утворити на території Російської імперії 20 федеративних областей); створення системи федеральних (союзних) та місцевих (обласних) органів державної влади. При цьому надати широкі повноваження областям, включаючи і права прийняття для себе законів; надати широкі права міським та сільським громадам (право місцевого самоврядування); закріпити на конституційному рівні широкі права і свободи громадянам [cxliii, с.109].

В конституційних проектах Г.Андрузького “Начерк Конституції Республіки” (1850) та М.Драгоманова “Вольный Союз – Вільна Спілка”(1884) широко представлена проблематика місцевого самоврядування, організації життя громади і її членів, співвідношення повноважень громади і органів державної виконавчої влади на місцях тощо [cxliv, cxlv]. Так, за конституційним проектом Г.Андрузького, на первинному рівні самоорганізації населення (рівень територіальної громади), для належної організації місцевого життя мали б бути створені та функціонувати управа (як виконавчий орган територіальної громади), “богадельня” (притулок для людей похилого віку та інвалідів), школа, “магазин”, громадська каса. Управа мала формуватись у складі – обраного на вільних виборах голови, 3-4 старшин, 10 депутатів від

громади, священика і кожного місцевого жителя, який закінчив гімназію та 1-5 писарів. Управа мала б “/.../ поєднувати в собі влади судову, розпорядчу і виконавчу” на місцях. Зокрема, в частині здійснення правосуддя (за виключенням кримінальних справ), управа громади мала б мати право накладати наступні стягнення: оголошувати догану, арештовувати, відстороняти від участі у виборах, застосовувати тюремне ув’язнення від одного до семи днів. Крім того, саме управа громади отримувала право допомагати голові в його обов’язках, наглядати за школою, “богадельньою”, магазином та громадською касою [142, с.696]. Систему самоврядування за конституційним проектом М. Драгоманова, мали складати різного роду “сходи” або “вибрані збори”(зібрання) громадян, перед яким мали бути відповідальні всі службові особи в державі, окрім суддів. Дана система мала органічно поєднати в собі свого роду два рівні самоврядування (дві горизонтальні площини в загальнодержавному механізмі): місцеве самоврядування і державне самоврядування. Місцевим самоврядуванням передбачалась самоорганізація населення на рівні територіальних (сільських та міських) громад, волостей, повітів, областей. Так, у селах справами громади мали б “завідувати” сільських “схід” та обрані ним (фактично громадою) виборні виконавчі органи – сільська управа та сільський старшина (голова). В містах, волостях, повітах та областях мали б формуватись шляхом вільних виборів “думи” як органи територіального самоврядування, які в свою чергу обирають свої виконавчі органи – управи. Органам місцевого самоврядування громади, волості та повіту “/.../ повинні завідувати в своїх округах справами місцевого громадського господарства (майно громади, ринки, ярмарки і т.п.), благоустрою (оздоровлення, продукти, опіка, страхування, охорона худоби від епізоотій і т.п.) і громадською початковою та (в міру засобів) середньою світою” [69, с.7-72]. Показовим є те, що згодом в 1905 році Петро Струве напише про конституційний проект М.Драгоманова “Вільна Спілка” як про працю, що відкрила вітчизняному громадянству загалом сутність європейського конституціоналізму, особливо що

стосується правового статусу особи та організації місцевого самоврядування [cxlvi].

Справжнім явищем як для української, так і для російської політичної думки в частині системного, цілісного висвітлення інституту прав та свобод людини і громадянина стала поява конституційного проекту М.Драгоманова “Вольный Союз – Вільна Спілка” [cxlvii; cxlviii; cxlix; cl, cli]. “Головним завданням “Вільної Спілки” у Росії у теперішній та найближчий час повинна бути робота для перетворення цієї держави на засадах політичної свободи, – писав у своєму конституційному проекті М.Драгоманов, – /.../ під словами політична свобода необхідно розуміти: а) права людини і громадянина; б) самоврядування” [69, с.9]. До категорії права людини і громадянина М.Драгоманов відносив такі фундаментальні права і свободи, як недоторканість особи, недоторканість житла, “недоторканість тіла для принизливих покарань і смертної кари”, таємниця листування, свобода вибору місця проживання, свобода совісті і віросповідання, свобода слова і друку, “свобода зборів, петицій і заяв”, свобода навчання, право на створення та участь у товариствах об’єднаннях, право на опір “незаконним діям урядовців”, право на використання національної мови та інші [69, с.9-10]. Серед головних заслуг Драгоманова при розробці проблеми прав і свобод людини, на думку Т.Г.Андрусяка, є те, що саме за Драгомановим “/.../ права людини становлять єдиний комплекс, і пріоритетність якоїсь групи прав і свобод не тільки не сприяє розширенню прав і свобод людини загалом, але й порушує всі інші права і свободи. Так, на відміну від прихильників соціалістичного напрямку, які головним вважали соціально-економічні питання, нехтуючи або заперечуючи соціальну вартість інших прав, Драгоманов виступав за політичне, соціальне, національне визволення українського народу, а, отже, кожного українця /.../ Вважаючи національні права людини невід’ємною частиною правового статусу особи, Драгоманов переконливо довів тотожність боротьби за національне визволення та за права і свободи людини” [147, с.58-59].

Державно-правові погляди конституційного характеру Михайла Драгоманова, як справедливо підкреслюється сьогодні провідними вітчизняними вченими-конституціоналістами, істориками та теоретиками права (Андрусак Т., Бориславський Л., Гураль П., Козюбра М., Колісник В., Копейчиков В. Копиленко О., Метельський Р., Орзіх М., Прозорова Н., Рабінович П., Сливка С., Скакун О., Стецюк П., Тодика Ю., Шаповал В., Черкес М., Чушенко В. та ряд інших), мали значний вплив на весь подальший розвиток українського конституціоналізму протягом XIX-XX ст. та не втратили в більшості своїй актуальності і на сьогоднішній день [69]. Однак, особливу роль вони відіграли у формуванні цілого напрямку конституційних ідей в Україні першої чверті XX-го століття [clii].

Приблизно на час підготовки та опублікування М.Драгомановим конституційного проекту “Вольный Союз – Вільна Спілка”, припадає період активізації діяльності членів земського руху на Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, Херсонщині, “на чолі з чернігівським гласним, професійним правознавцем І.І.Петрункевичем (1843-1928)”, які висували ідеї скликання Земського собору та “дарування конституції, подібної до наданої імператором Болгарії” [cliii] (мова іде про заповаджену в 1879 році Тирновську конституцію для Болгарії, якою фактично передбачалось встановлення обмеженої конституційної монархії [cliv] – Н.С.). Саме з іменем останнього, сьогодні в науковій літературі пов’язують початки руху “земців-конституціоналістів” на українських землях, проведення перших “з’їздів партії конституціоналістів”, підготовку “Політичної програми товариства “Земський Союз” [153], а також іноді і виникнення “вітчизняних доктрин судової конституційної юстиції” [clv].

Початок 90-тих років XIX ст. в історії національної суспільно-політичної думки відзначено появою перших політичних партій та суспільно-політичних рухів, програмні документи яких містили чіткі орієнтири на утвердження та дальший розвиток інститутів конституційної державності на етнічних українських землях. Заснована на зборах радикальної інтелігенції у Львові 4-5

жовтня 1890 року, Русько-Українська радикальна партія була першою модерною українською політичною партією. Ця партія утворилася в реакції до двох тодішніх галицько-українських течій – москвофільської та народницької, які від 1860-х років опанували політичне мислення галицьких українців. Серед її засновників Іван Франко, Михайло Павлик, Євген Левицький, Роман Яворевич, Северин Данилович та інші відомі тогочасні громадські діячі.

Партійна програма Русько-Української радикальної партії, прийнята на вищезгаданих установчих зборах, яку сьогодні вважають “першим виразом організованого українського політичного руху” [74, т.6, с.11], містила “Програму максимальну” і “програму мінімальну”. Зокрема, в програмі максимум говорилось “в справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, якнайповнішого впливу на рішення всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тільки їх дотикають; уділення кожному народови можности якнайповнішого розвою культурного”. В той же самий час, програма-мінімум “в справах політичних: /.../ заведенє загального, безпосередного, тайного голосованя і усуненя всяких привілеїв політичних одних станів над другими, остаточно через знесенє курій виборчих при виборах до всяких репрезентацій державних, краєвих, повітових і громадских. Під право голосованя розуміємо активне і пасивне право вибору. Право те повинно бути призначене як мущинам, так і жінщинам. /.../ Запонованє у внутрішній політиці Австрії правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в якнайкращім культурнім і національнім розвою провінцій і народностей і в задоволуванню всіх жадань, котрі змагаються до сеї ціли. /.../ Як найширший розвій автономії краєвої так, щоби всі жизненні справи були полагоджувані в самім краю” [clvi].

Однак, програма Русько-Української Радикальної Партії викликала незгоду та критику з боку “молодших радикалів” Юліана Бачинського, Вячеслава Буздиновського, Миколи Ганкевича, Олександра Колесси, Євгена Левицького, Володимира Охримовича та інших, які публічно виступили із

ревізією партійної програми. Зокрема, в частині дальшого конституційного розвитку Австрійської монархії, “молоді радикали” зазначали: “/.../ ми яко партія політична австрійська мусимо йти до переміни Австрії з держави одноцільно централістичної, в державу федераційну, автономічних національних держав. Яко руска (в розумінні українська – Н.С.) партія політична, мусимо йти до самостійности політичної руської нації, до її державної організації, в новожитнім змислі, скільки се дасться досягнути на дорозі правній, без порушення цілости Австрії. На підставі основних законів, гарантуючих право розвою кожній нації, можемо не тільки правно домагатися права державного руської нації, але й мусим се зробити, о від сего залежить наше істнуванє. Для того ми домагаємося: поділу Австрії на національні території адміністраційні. Уділення сим територіям якнайповнішої автономії політичної, т.є. вилучення їх з-під заряду парляменту австрійського і центрального міністерства” [clvii].

Дещо раніше, у жовтні 1885 року, у Львові утворилась Народна Рада – політичне керівництво галицьких народовців, яку очолив Олександр Огоновський (пізніше – Юліан Романчук). Вважалося, що новоутворена Народна Рада з ідейних підходів була продовженням утвореної в 1848 році Головної Руської Ради та опонентом (ідеологічним противником) москвофільського руху. Народна Рада прагнула рівноправности галицьких українців з іншими народами Австро-Угорщини, при цьому визнаючи єдність (соборність) усього українського народу, незалежно від існуючих державних кордонів. В її програмі, яку було схвалено в 1892 році зокрема говорилося: “Ми, Русини галицькі, часть народу руско-українського висше 20-ти міліонового, маючи за собою тисячолітню минувшість історичну, – народу, що, утративши самодільність державну, боровся віками за свої права державно-політичні, а ніколи не зрікся і не зрікається прав самостійного народу, – як первісні жителі Руси галицької, котру по розборі Польщі прилучено до Австрії, на основі давних претензій корони угорської, – найшовши в державі

австрійській, перше з волі монархів, а відтак силою конституції, услівя до свободного розвою національного, – придержуючися серед теперішніх обставин державно-політичних заявлень програмових: “Ради народної руської” з року 1848-го, перших загальних зборів “Народної Ради” з року 1888-го, руських народних послів соймових з року 1890-го і руських послів Ради державної з року 1891-го, – постановляємо:

I. Хочемо всестронного і свободного розвою нашої руської народности, яко самостійної народности словянської, а свідомі своєї індивідуальности національної і культурної, бажаємо успішного розвою руської суспільности, в напрямках: просвітнім, економічним, культурнім і політичним /.../.

V. Хочемо обрзовати політично маси народу руського і довести їх до самостійности політичної, щоби цілий нарід був в силі добувати і берегти повні свободи політичні, зміряючи до поправи свого биту політичного дорогою самоуправи.

VI. Бажаннем нашим єсть: в державі австрійській, – поважній на вні а сильній внутрі, згодою і задоволенням всіх єї народів, – на основі конституційній, законними средствами здобути народови руському таке становисько політичне, яке єму належить ся межи народами сеї держави /.../

X. Від правительства жадаємо конституційної оборони прав і інтересів народу руського, і правительство, котре доложить заходів в цілі заспокоєння справедливих жадань народу руського, – будемо підпирати” [79, с.259-261].

Літом 1891 року на могилі Шевченка в Каневі студенти Михайло Базькевич, Микола Байздренко, Віталій Боровик й Іван Липа – заснували таємне товариство під назвою “Братство Тарасівців”. Програмні цілі Товариства були згодом викладені в рефераті прочитаному під час Шевченкових роковин у Харкові 1893 року. Того ж року, львівський часопис “Правда” опублікував цей реферат під назвою “Profession de foi молодих українців”. Серед принципових політико-правових положень конституційного характеру зустрічаємо тези: про “повну автономію народів”; про існування

одного “українсько-руського народу. Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз’єднати одного народу; про бажання скористатися у своїх політичних домаганнях Австрійською конституцією; про підтримку української мови як мови широкого вжитку, включно з міжнародними стосунками; про необхідність запровадження федеративного ладу в тих державах, “з якими з’єднана українська земля” [74, Т.6, с.20-26].

В 1895 році один із членів групи “молодших радикалів” Русько-Української Радикальної Партії Юліан Бачинський, на основі, насамперед, економічного аналізу, висунув тезу про необхідність самостійності України [clviii, clix]. У своїй роботі “Україна irredenta” писав, що “політична самостійність України, то *conditio sine qua non* її економічного і культурного розвитку, умова взагалі – можливості її існування” [clx]. Конституційно-правова проблематика незмінно присутня у програмних документах Української Соціал-Демократичної Партії та Української Національно-Демократичної Партії, створених у Львові в 1899 році, Революційної Української Партії (РУП) створеної у Харкові в 1900 році, Української Соціалістичної Партії (1900 р.), Української Демократичної Партії (1903-1904 рр.) тощо.

Значний вплив на розвиток конституційних ідей в Україні мали події періоду Першої російської революції 1905 року. Конституційний проект Миколи Міхновського "Основний Закон Самостійної України" 1905 року [clxi], за своїм змістом, структурою, методикою викладу був класичним “представником” першої хвилі конституцій (конституційно-правових доктрин). Нагадаємо, що для останніх (“старих” конституцій) характерним було факт фіксації (закріплення) на конституційному рівні встановлення демократичного державного режиму, закріплення основних прав та свобод особи і громадянина (насамперед групи особистих і політичних прав та свобод), закладення основ державного ладу конституційної держави з наявністю в ньому інститутів

парламентаризму, виборного глави держави, місцевого самоврядування, основного закону.

За конституційним проектом М.Міхновського Україна мала б стати: державою суверенною (незалежною); національною державою; державою унітарною; державою демократичною з республіканською формою правління, державою яка визнає і забезпечує основні права та свободи людини; державою яка здійснює свою державну владу на засадах її поділу на окремі гілки, а також визнає право територіальних громад на місцеве самоврядування.

Ще в 1900 році у своїй праці “Самостійна Україна”, М.Міхновський як провідне гасло (мовою документу – “напис” на прапорі дальшого поступу та боротьби) пропонує вибрати девіз – “Одна, єдина, нероздільна вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі” [clxii; clxiii]. Теза про самостійність, державну незалежність майбутньої Української держави (іншими словами – про Україну як суверенну державу) послідовно викладена і в положеннях конституційного проекту “Основний закон “Самостійної України” Спільки народу Українського” (надалі, проекту). Зокрема, мова іде про наступні положення цього документу: статтю 1, яка визначає Україну як “спільку вільних і самоправних земель”; статтю 4, яка говорить про те, що територія України є цілісною і “/.../ належить ся на праві власности всьому народови українському, себто Всеукраїнській Спільці, а не тій або іншій громаді чи землі); положення про наявність в Україні інституту громадянства (ст.10); своєї “військової сили” (ст.ст.104-107), податкової системи (ст.ст. 97-103), правової системи разом із Основним Законом держави та групою конституційних законів (законів про працю, про пресу, про суд присяжних, про фінанси, про судову систему, про уряд, про військову службу, про шкільну освіту, а також “законів карних та цивільних” – ст.118), системи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, тощо. Як суверенна держава, Україна також мала б мати свої державні символи (“/.../ кольори:

блакитний та жовтий” – (ст.108), столицю – м. Київ (ст.109), державну мову (ст.28)) [161].

Наступна характерна ознака майбутньої Української держави, яка червоною ниткою проходить через майже всі праці раннього періоду політичної діяльності М.Міхновського, це визначення майбутньої України державою національною. Характеризуючи цю ознаку майбутньої держави за М.Міхновським, ми виходимо із сучасного розуміння сутності інституту національної держави – як держави утвореної нацією на виключно своїй етнографічній території в результаті реалізації нацією свого природного (невід’ємного) права на самовизначення, держави яка створює належні умови для всестороннього розвитку своєї (титульної) нації, держави яка послідовно реалізовує національну ідею в державотворчих процесах, чітко стоїть на позиціях захисту та охорони національної державності, а також піклується про розвиток національних меншин які проживають на її території, тощо [63, с.92-95; clxiv; clxv]. При цьому, однак не забуваємо, що на початку нашого століття (зокрема, в 1905 р., в час появи конституційного проекту М.Міхновського), ряд концептуальних положень сучасної теорії національної держави як таких просто ще не існувало, чи вони подавались в іншій інтерпритації. Зокрема, останнє можна віднести до сутності того ж права нації на самовизначення. Адже до відомих “14 пунктів Президента Вудро Вільсона” залишалось щонайменше 12 років. І тим не менше, ст. 1 вищезгаданого проекту прямо говорить, що Україна є державою “/.../ утворена на підставі своїх природніх особливостей та окремішностей і заселених українцями. Як національна держава, Україна має мати за державні символи національну символіку (символіку, яку “Український народ присвоює собі” – ст.108), в цій державі “офіційальною” (державною) мовою є українська, в той же самий час держава визнає право на вільне використання інших мов (очевидно, йшла мова за мови національних меншин які проживають на території України).

Теза про сутність України як держави національної чітко простежується в тій же статті “Самостійна Україна” (1900 р.), а особливо у відомому “Декалозі Миколи Міхновського”. Саме в останньому – самостійна, вільна, демократична Українська Республіка названа “/.../ національним всеукраїнським ідеалом” – п.1 Декалогу, а наступні його положення закликають “/.../ усяди й завжди вживати української мови” (п.4), “/.../ шанувати діячів рідного краю” (п.5), не бути байдужим до національних інтересів та не зраджувати їх (пп.6 та 7), надавати всесторонню допомогу “землякам” своїм (п.9), і т.д. [clxvi].

Україна за конституційним проектом мала бути державою унітарною. Для неї, як для унітарної держави, передбачалось наявність єдиної Конституції, єдина система вищих органів державної влади, єдине громадянство; єдина судова система і т.д. Територія України мала поділятись на 9 складових частин (земель), при цьому останні майже не мали мати якоїсь політичної самостійності.

Цікавою є пропозиція автора (авторів) проекту щодо назв майбутніх земель України, а саме пропонувалось утворити 9 земель – Чорноморську Україну, Слобідську Україну, Степову Україну, Лівобережну Україну (Гетьманщину), Північну Україну, Гайову Україну (Полісся), Підгірську Україну, Горову Україну і Понадморську Україну. Ці дев’ять земель мали охопити всі території заселені українцями, в т.ч. очевидно і Галичину, Буковину та Закарпаття (території, які на той час входили до Австро-Угорської монархії), та Кубань. Окреме положення в проекті відведено статусу столиці – м. Києва, як місця знаходження глави держави та парламенту (ст.109).

Україну як демократичну державу з республіканською формою правління, насамперед характеризує положення ст.30 проекту, за яким “/.../ уся власть належить народови українському”, закріплення на конституційному рівні широкого кола загальновизнаних прав і свобод людини (розділ “Українці й їх права”), наявність парламенту та органів місцевого самоврядування,

формування цих органів шляхом вільних виборів на визначений Конституцією строк [clxvii].

В переліку прав і свобод, передбачених конституційним проектом, зустрічаємо право на особисту недоторканість (ст.ст. 14 та 15), право таємниці листування (ст. 27), свободу особистого, в т.ч. і сімейного, життя (ст. 21), право на судовий захист від неправомірних дій чиновників (ст. 29), недоторканість житла (ст. 17), право на об'єднання в організації (“спілки та згромадження” – ст. 25), право на особисті та колективні звернення (ст. 26.), свободу зборів (ст. 24), свободу совісті і віросповідання (ст. ст. 18, 19, 20), свободу науки та освіти (ст. 21), свободу слова (ст. 22), в т.ч. і друкованого (ст. 33). В основу загального інституту прав і свобод людини та громадянина покладено загальновизнаний принципи рівності (ст.ст. 12, 13).

В організації державної влади, яка в цілому належить народові (ст. 30), покладено принцип її поділу на законодавчу (“законодатну”), виконавчу і судову. Законодавчу владу репрезентується “радою представників” і “сенатом” (ст. 31) (очевидно мова іде про дві палати парламенту), “/.../ Президентови Всеукраїнської Спілки належить ся власть виконавча” (ст. 34) і судова влада “/.../ належить ся судам і суддям” (ст. 35).

Палата представників (нижня палата парламенту) складається з обраних громадянами депутатів строком на 3 роки. Верхня палата – Сенат формується з рівної кількості депутатів від кожної землі. Сенатори обираються строком на 5 років. Вибори до обидвох палат повинні проходити на основі прямого, рівного, загального виборчого права (ст.ст. 53, 58). Право обирати мають громадяни України, яким виповнилось 25 років і які не менше одного року проживають в тій чи іншій громаді; право ж бути обраним надається громадянам України віком від 25 до 70 років, які “/.../ вміють говорити, читати й писати по українськи” (ст. 52).

Президент Республіки мав би обиратися “/.../ усім народом українським через плебісцит на 6 років” (ст. 63). При цьому, тільки на один строк. Єдиною

вимогою до кандидата в Президенти було встановлення нижньої межі вікового цензу, а саме – 35 років (ст. 73). Президент Республіки визначався “першим громадянином” (ст. 62), особою недоторканою, “вождем війська й флоти, а також виконавчих структур” (ст. 66). Президент мав право призначати і звільнити міністрів, інших “урядників і достойників”, оголошувати закони, скликати позачергові засідання парламенту, право помилування і амністії, він зобов’язаний був слідкувати за виконанням законів і т.д. Проектом передбачалося і дострокове припинення повноважень Президента у двох випадках: а) у випадку смерті; б) в порядку імпічменту. Останнє могло мати місце тоді, коли “/.../ Президент явно знехтував” Конституцію. В тому випадку Сенат, Рада представників і Вищий касаційний суд утворюють із себе спеціальний “народний суд”, який мав би усунути Президента з поста та призначити нові вибори Глави держави (ст. 75).

Судова система за проектом мала б включати в себе мирові сиди, суди першої інстанції, суди другої інстанції (земельні суди) і Вищий касаційний суд. Пропонована судова система знає суд присяжних та побудована на принципах гласності судового процесу, мотивованості рішень суду, недоторканості суддів (ст.ст. 85, 86, 89). Мирові судді, судді першої інстанції обираються місцевими радами строком на три роки. Судді другої інстанції і судді вищого касаційного суду призначаються Президентом Республіки пожиттєво із числа кандидатів, яких йому запропонують ради земель і суди другої інстанції [161].

В 1905 р. в “Літературному віснику” у Львові появилася стаття М.Грушевського “Конституційне питання і українство в Росії” [clxviii], яка фактично була реакцією вченого на дискусію щодо майбутнього конституційного реформування Росії та перетворення останньої в конституційну монархію. В тогочасній російській пресі, наукових і публіцистичних виданнях пропонувались різні варіанти реформування Росії, розроблялись та обговорювались проекти конституцій [clxix; clxx], але майже ніхто з російських політичних діячів не допускав думки про те, що інші народи

також мають право свободу і самовизначення (в тому числі і українці) [clxxi; clxxii, с.76-93]. Виключенням останнього, хіба що були погляди професора Московського університету Степана Фортунатова (обстоював ідею американського федералізму) та професора Санкт-Петербурзького університету Максима Ковалевського (обґрунтовував повну автономію національних територій, і зокрема України) [95, с.51]. Щоб привернути увагу до проблеми статусу неросійських народів під час конституційних реформ, Михайло Грушевський і пише свою статтю, яка по суті є пропозицією щодо майбутнього конституційного устрою Росії. Зокрема, він пропонує наступне: створити національні уряди (в областях) поряд із центральним загальнодержавним (загальносоюзним); провести прямі вибори національних (обласних) сеймів – як законодавчих органів; обирати національними сеймами союзний парламент; ввести широке самоврядування на місцях [clxxiii]. В багатьох моментах, конституційні пропозиції по реорганізації Російської імперії були досить близькими до поглядів Михайла Драгоманова.

Певний вплив на формування конституційних ідей як в Україні, так і у всій Російській імперії того часу, мали роботи талановитого українського вченого-правника Б.О.Кістяківського, які в силу незалежних від нього причин побачили світ в основному поза межами України. Будучи близьким і особисто знайомим з відомими вченими та громадсько-політичними діячами того часу, серед яких були Павло Новгородцев, Петро Струве, Микола Бердяєв, Семен Франк, Іван Петрункевич, Георг Єлліннек, Георг Зіммель, Густав Радбрух та інші, Богдан Кістяківський активно працює на науковій ниві, дискутує на сторінках журналів та газет, редагує наукові видання та переклади з іноземних мов, в т.ч. і на конституційно-правову тематику [62; clxxiv]. Саме в цей час появляються такі його роботи як “Конституція дарування і конституція завоювання” (1906), “Державна Дума і основні закони” (1906), “Права людини і громадянина” (1906), “Як здійснити єдине народне представництво?” (1907), “Держава правова і соціалістична” (1906), “Сторінки минулого. До історії

конституційного руху в Росії” (1912) та ряд інших. Державна система, здатна гарантувати й захистити права людини, на думку Б.Кістяківського, повинна діяти за написаним законом – конституцією, за підтримки населення; така ідеальна конституційна держава називається *Rechtsstaat*, тобто державний лад на засадах стабільних та фундаментальних законів [62, с.134]. Кістяківський був переконаний, що саме “/.../ правова держава є найбільш досконалим типом державної формації. Вона створює умови для гармонійних відносин між суспільством та особистістю” [174]. В той же самий час, конституційна держава мала б, одночасно втілюючи *Rechtsstaat*, передбачати взаємодію конституціоналізму та соціалізму, оскільки соціалістична держава може розвиватися лише за умови конституціоналізму, а конституційний лад набував досконалості лише в соціалістичній системі [62, с.135]. При цьому кожний закон має бути компромісом між різними політичними силами [clxxv].

Коротко підсумовуючи аналіз розвитку політичних і правових ідей та поглядів конституційного характеру в Україні до 1917 року, погоджуючись в загальному з думкою в цьому напрямку А.Г.Слюсаренка та М.В.Томенка [95], видається за можливе говорити про сформовані два основні підходи щодо конституційного майбутнього України (основні шляхи конституційного розвитку України): автономно-федеративний та самостійно-соборницький або державно-незалежницький підходи. В першому випадку, Україна як автономне національно-культурне утворення бачилась в складі інших конституційних держав чи наддержавних утворень (союзів, федерацій, конфедерацій), в другому – виключно як суверенна національна держава. При цьому, реалізація другого варіанту, бачилась його прихильниками обов’язково в комплексі з процесом об’єднання в єдиній державі всіх етнографічних українських територій.

Висновки до першого розділу

Отже, підсумовуючи викладене в першому розділі дисертації, видається за можливе зробити загальний висновок про те, що появі перших конституцій передувало багатолітнє формування політико-правових ідей та поглядів конституційного характеру, в основу яких було покладено вчення про цінність природних прав та свобод людини, народний суверенітет, ідеї розподілу влади, парламентаризму та місцевого самоврядування. Перші конституції держав виступили, до певної міри, своєрідним узагальненням вище згаданих політико-правових ідей та поглядів. Вони виникають на етапі зміни відживаючого феодального ладу більш демократичною системою суспільних відносин, що було загалом обумовлено цілою низкою причин економічного, соціального, культурного та політико-правового характеру.

Конституційні ідеї, погляди, доктрини та побудовані на них пізніше конституції держав за час свого існування розвивалися, вдосконалювались, набували якісно нового звучання разом із розвитком суспільства та держави. Їхня еволюція найбільш рельєфно проявилася у еволюції змісту конституцій. Найбільш логічним та аргументованим видається підхід, за яким в історії світового конституціоналізму виділяється три основні періоди еволюції змісту

конституцій: перший період – кінець XVIII – початок XX ст.; другий період – 1918-1939 рр.; третій період – від 1945 року (так звані періоди – “старих”, “нових” та “новітніх” конституцій). В основі кожного з цих періодів лежать певні умови, обставини, закономірності розвитку держави, її нормативно-правової системи, процеси демократизації суспільства; для кожного із цих трьох періодів, а відповідно і до трьох груп конституцій, характерним є свої особливості у змісті та структурі текстів основних законів, сутності їхніх положень, методиці викладення, використанні понятійного апарату і т.д.;

Суспільно-політичні процеси періоду національно-визвольної війни українського народу 1648-1654 рр., особливо з врахуванням обставин тогочасного загальноєвропейського демократичного поступу, а також причини виникнення, зміст та практику застосування вітчизняних політико-правових документів того часу та наступних десятиліть, - дають підстави вважати часом зародження (виникнення) в Україні перших політико-правових ідей та поглядів передконституційного та конституційного характеру період від початку національно-визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. і до вигнання гетьмана Івана Мазепи в 1709 р. на еміграцію (сер. XVII ст. – до початку XVIII ст.). При цьому, особливе місце в процесі утвердження в Україні перших політико-правових ідей та поглядів конституційного характеру займає “Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького /.../” (Конституції Пилипа Орлика, 1710 р.). Розвиток політико-правових ідей та поглядів конституційного характеру в Україні було перервано внаслідок фактичної ліквідації автономії України в складі Московської держави та встановлення на українських землях жорсткого режиму національного та соціального гноблення як з боку Російської імперії, так і Польської держави;

Процес початку відродження політико-правових ідей конституційного характеру в Україні припадає на середину XIX століття. Від того часу конституційні ідеї в українській політичній та правовій думці пройшли декілька етапів (періодів) свого розвитку, які є взаємозалежні між собою та тісно

пов'язані із історією становлення національної державності українського народу. Цими періодами є: 1) відродження політичних та правових ідей конституційного характеру в Україні (середина XIX ст.) та їхній розвиток до 1917 року; 2) розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці міжвоєнного періоду (1918-1939); 3) розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці в 50-80-і рр. XX ст.; 4) розвиток конституційних ідей в Україні після 1990-1991 рр. Запропоновані періоди (етапи) розвитку конституційних ідей в українській політичній та правовій думці у часових рамках загалом відповідають трьом основним періодам ("хвилям") еволюції змісту конституцій та конституційних ідей "світового конституційного процесу" ("старим, новим та новітнім" конституціям). Так, на основі аналізу змісту, внутрішньої структури, методики викладу головних положень, конституційний проект "Основний Закон Самостійної України" (1905) можна відносити до групи документів першої хвилі конституційних ідей та конституцій (так звана група "старих" конституцій), Конституцію УРН 1918 року, конституційний проект С.Дністрянського (проект Конституції ЗУНР 1920 р.) – до групи документів другої хвилі конституційних ідей та конституцій (так звана група "нових" конституцій), а Конституцію України 1996 року – до "новітніх" конституцій;

Розвиток політичних та правових ідей і поглядів конституційного характеру в Україні в період від середини XIX – до початку Першої світової війни заклав основи для утвердження (формування) в українському суспільстві двох основних моделей майбутнього України як конституційної держави: автономно-федеративної та самостійно-соборницької (державницької).

Розділ II

КОНСТИТУЦІЙНІ ІДЕЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТА ПРАВОВІЙ ДУМЦІ XX СТОЛІТТЯ

2.1. Теорія і практика конституціоналізму періоду УНР-ЗУНР

Перемога Лютневої (1917 р.) демократичної революції в Росії докорінно змінила суспільно-політичну ситуацію на всіх без винятку теренах колишньої імперії, сприяла не баченому до тих пір піднесенню національно-визвольних рухів та активізації суспільно-політичного життя країни. З перших днів Лютневої революції в Росії, особливої гостроти набули соціально-політичні процеси в Україні та дуже скоро наблизились за своєю сутністю до рівня національної революції.

Українська революція 1917-1920 рр. як явище, як суспільний феномен мала глибоке коріння, була зумовлена цілою низкою історичних закономірностей і, по праву, зайняла своє місце серед визвольних процесів Європи і всього світу. За століття гноблення і експлуатації російським самодержавством в українському народі нагромадився гігантський потенціал протесту, не примиреного прагнення до волі, жагучого бажання самому розпоряджатись власною долею [clxxvi, с.373]. Життям в ті дні на порядок денний невпинно ставилося питання про відновлення національної державності українського народу. Біля витоків цього процесу стояла створена на початках

березня 1917 року Українська Центральна Рада, спочатку як громадсько-політичний орган, а згодом як національний представницький орган, до якого перейшли законодавчі повноваження [55, с.27; 76, с.7-10; clxxvii, с.69-71; clxxviii, с.81-89; clxxix; clxxx, с.11-16] (до певної міри тогочасний український передпарламент [54, с.17]). Логічно, що саме в документах (актах) Української Центральної Ради (У.Ц.Р.) найбільш повно та концентровано відображено весь спектр розвитку конституційних ідей та поглядів в Україні того часу, які за тих революційних умов набували якісно нового наповнення та звучання в порівнянні з попереднім періодом свого розвитку.

Вже в першій своїй відозві У.Ц.Р. (“До українського народу”, 09.03.1917), закликала усвідомити історичну важливість факту падіння царату та бажання Тимчасового уряду скликати в найближчому майбутньому “Установчі збори (Учредительное собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права”, а до того часу – “спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду (Тимчасового уряду Росії – Н.С.) всіх прав, які тобі (український народ – Н.С.) належать, як господарю на українській землі” [76, с.38].

Важливе значення для початку процесу самоутвердження українського політичного руху, розвитку конституційних ідей в Україні весною 1917 р. мали рішення Всеукраїнського національного конгресу (Українського національного з’їзду) (6-8 квітня 1917р., м. Київ). Це був перший представницький форум українського руху, організований У.Ц.Р. в якому взяли участь близько 1500 делегатів (в т.ч. 600 із правом ухвального голосу) від різних політичних партій, громадських організацій, рухів, фронтів, флотів, територіальних громад і т.д. [93, с.132]. Серед його резолюцій такі важливі положення як визнання того, що “тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, які живуть на українській землі” /.../ “тому єдиною відповідною формою державного устрою з’їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську”, заява про запровадження автономного ладу в Україні ще до скликання Всеросійських установчих зборів,

визнання права націй на “політичне самооприділення” та вимога щодо забезпечення представництва на мирній конференції усіх народів (в т.ч. і українського), які мають відношення до війни [76, с.54, 58-59].

Не маючи планів перетворитись в Установчі збори, а тільки санкціонувати діяльність У.Ц.Р. [93], Всеукраїнський національний конгрес на завершення своєї роботи вибрав новий склад У.Ц.Р., тим самим надавши останній статусу легітимного загальнонаціонального представницького органу та доручив “виробити проект автономного статуту України” [76, с.61]. На думку українського правника на еміграції К.Костіва, “з політично-державного боку Резолюції (Всеукраїнського національного конгресу – Н.С.) висунули найістотніший тоді постулат для України: право на самовизначення українського народу, уповноважуючи У.Ц.Р. зреалізувати це право та право на міжнародний статус” [55, с.27]

Важливе значення в процесі розвитку та утвердження конституційних ідей в Україні на етапі її становлення як автономного утворення в складі Російської Республіки мали також Перший та Другий Універсали Української Центральної Ради. Так, Першим Універсалом У.Ц.Р. (10(23).06.1917) фактично було проголошено автономний статус України, визнано необхідність прийняття власних законів для самостійного регулювання суспільних відносин на українських землях тощо. “Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, – говорилося в тексті Першого Універсалу УЦР, – хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати лад на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори” [76, с.101]. Саме з метою останнього, було створено Генеральний Секретаріат як виконавчий орган (уряд) для автономної України, залишаючи за УЦР роль “законодавчого органу всього організованого українського народу” [clxxxi].

Другим Універсалом УЦР (03.07.1917 р.) [76, с.165-167], появі якого передували нелегкі переговори з Тимчасовим урядом Росії щодо статусу УЦР та встановлення з боку центрального російського уряду низки обмежень в частині компетенції як УЦР, так і Генерального Секретаріату, – фактично було легалізовано відносини між УЦР та Тимчасовим урядом на засадах визнання автономії України в складі Росії. В зв'язку з цим, 29 липня 1917 року Мала Рада затвердила “Статут Генерального Секретаріату” або “Основи тимчасового управління на Україні” – першу, за образним висловлюванням М.Грушевського, “Конституцію України” [179]. Відповідно до цього документу, Генеральний Секретаріат визначався “вищим органом управління на Україні”, відповідальним перед УЦР; він мав формуватись УЦР та затверджуватись Тимчасовим урядом. До складу Генерального Секретаріату мало входити 14 генеральних секретарів (міністрів – Н.С.); він мав право заміщати всі урядові посади на Україні, окрім виборних, в той же самий час – всі органи влади на території України переходили під його юрисдикцію. Крім того пропонувалось ціла низка положень щодо врегулювання фінансових відносин між центром (Петроградом) та автономією (Києвом) [clxxxii]. Однак, запропонований УЦР “Статут Генерального Секретаріату” не був затверджений Тимчасовим урядом. Натомість 04.08.1917 р. було прийнято “Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні” [76, с.213-214], яка суттєво зменшувала порівняно із пропозиціями УЦР (“Статут Генерального Секретаріату”) автономні повноваження України. Але, навіть в цьому випадку, справа національної автономії українського народу ставала легітимною реальністю, і небезпідставно ця “Тимчасова інструкція для Генерального Секретаріату” окремими дослідниками історії української конституції, сьогодні називається свого роду “конституційним законом, що репрезентував діяльність вищих органів влади в Україні” [95, с.86]. Згаданий вище К.Костів у свій час писав, що “на підставі змісту Другого Універсалу й Декларації Тимчасового Уряду (Тимчасової інструкції – Н.С.), Українська

Центральна Рада й Генеральний Секретаріат стали повнодержавними вищими органами України, бо Тимчасовий Уряд погодився не тільки на ідею автономії України, але фактично на її здійснення, та визнав Українську Центральну Раду за легальне представництво українського народу” [55, с.51].

Якісно інші конституційні ідеї та положеннями, насамперед з позицій національного державотворення, присутні в Третньому та Четвертому Універсалах УЦР Третім Універсалом УЦР (07(20).11.1917 р.), насамперед було проголошено створення незалежної держави – Української Народної Республіки і перехід у відносинах Росією з характеру автономних стосунків до федеративних (тобто, відносинах між рівноправними суб’єктами федеративного державного зв’язку). “Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, – говорить в III Універсалі УЦР, – ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. До Установичих зборів України вся власть належить нам, Українській Центральній раді, і нашому правительству – Генеральному секретаріатові України” [clxxxiii]. Логічно, що наступними положеннями Третього Універсалу УЦР було визначено територіальні межі новопроголошеної республіки та анульовано попередні рішення російського Тимчасового уряду щодо системи та організації місцевих органів влади на території України. Крім того, частина положень III Універсалу стосувалась питання правового статусу громадян новопроголошеної Республіки (встановлено 8-ми годинний робочий день, відмінено смертну кару, підтверджено такі громадянські права та свободи, як свобода “слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами”), національним меншинам признано “національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя”. Важливим також було прийняття рішення про дату проведення виборів

до Установчих зборів України (27.12.1917 р.) та їх скликання (09.01.1918 р.) [183]

У відповідь на військову агресію з боку більшовиків, Четвертим Універсалом УЦР (09(22).01.1918 р.) було проголошено розрив федеративних зв'язків з Росією і перехід України до стану самостійної держави: “Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу /.../ Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який от нині матиме назву Ради народних міністрів”[clxxxiv].

Паралельно, після прийняття Третього Універсалу в УЦР було розпочато активну роботу по підготовці і прийняттю необхідних для функціонування держави законів, в т.ч. і Конституції Республіки. Закони про вибори до Установчих зборів УНР (11 та 16 листопада 1917 р.), про відстрочку призову на військову службу і відкомандирування з військ громадян УНР (14.11.1917 р.), про амністію (19.11.1917 р.), про виключне право Центральної ради видавати законодавчі акти УНР, про утримання Центральної ради за державний рахунок (25.11.1917 р.), про утворення Генерального суду (02.12.1917 р.), про прокурорський нагляд на Україні (23.12.1917 р.), про створення народного війська (03.01.1918 р.), про випуск державних кредитових білетів УНР (06.01.1918 р.), про національно-персональну автономію (09.01.1918 р.), тимчасовий земельний закон (18.01.1918 р.), про восьмигодинний робочий день (25.01.1918 р.), про адміністративно-територіальний поділ України (06.03.1918), про запровадження української мови у банківській і торговій сфері (24.03.1918 р.) та інші, будучи буквально пронизаними духом демократизму, повагою до прав та свобод людини, ідей парламентаризму, інших досягнень європейського

конституціоналізму, – закладали добру основу для перетворення України в суверенну, конституційну демократичну державу.

Серед перерахованих вище нормативних документів, прийнятих У.Ц.Р., з огляду насамперед на новаторські підходи в конституційному праві, на особливу увагу, як на наш погляд, заслуговує Закон “Про національно-персональну автономію”. Згідно з його положеннями, “кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, себто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх поселення в межах Української Народної Республіки. Це є невіднімане право націй і ні одна з них не може бути позбавлена цього права, або обмежена в ньому” [clxxxv]. Пізніше, даний закон буде включено до тексту Конституції УНР окремим розділом. На цьому місці, варто окремо зазначити, що у вітчизняній науковій літературі висловлювались різні підходи в оцінці Закону “Про національно-персональну автономію”: від характеристики останнього як своєрідного “прояву великодушності українських політичних лідерів, події що не мала прецеденту в історії людства” [clxxxvi, с.62] і до такого, який в “дійсності не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ущасливити, – з боку національних меншостей” [clxxxvii, с.198]. В цій ситуації, цінною є висока позитивна оцінка Закону “Про національно-персональну автономію” та його ролі в утвердженні “демократичного обличчя” УНР, безпосереднього учасника тих революційних подій в Україні і одночасно представника однієї з національних меншин, члена Уряду УНР (доби Директорії) Соломона Гольдельмана [clxxxviii].

Менш успішною, ніж законотворча робота, була праця над створенням Конституції УНР. До певної міри, ця праця почалася ще з приготування “Статуту автономії”, однак, після проголошення III Універсалу УЦР, вже була необхідна Конституція Республіки, а не Статут автономії. “Досить мляво (після

першої хвилі ентузіазму)”, як зазначають О.Л.Копиленко та М.Л.Копиленко, продовжувалась робота над проектом Конституції УНР [54, с.78]. 12 листопада 1917 р. VII сесія Центральної Ради на своєму ранковому засіданні заслухала доповідь М.Грушевського про проект Конституції України”. Газетою “Народна воля” 16, 17, 20 грудня 1917 року було опубліковано підготовлений проект Конституції Української Народної Республіки. Даний проект складався 72 параграфів, об’єднаних із семи розділів: “Загальні положення”, “Права громадян України”, “Відносини Української Республіки до федеративних органів”, “Органи власті Української Республіки”, “Всенародні збори Української Республіки”, “Про Кабінет Міністрів Української Республіки”, “Генеральний суд Української Республіки” та “Національні організації”. Цим документом зокрема передбачалось, що “Україна яко Українська Народна Республіка входить зараз у склад Федеративної Російської Республіки /.../ Суверенне право в Українській Народній Республіці належить українському народові разом з народностями, які живуть з ним на українській землі /.../ Територія Української Народної Республіки неподільна” [77]. Передбачалась побудову України як парламентської республіки, звідси “верховним органом власті Української Республіки являються Українські Всенародні збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в Українській Республіці і формують вищу виконавчу і судову власть Української Республіки. Вища власть виконавча належить Кабінетові міністрів Української Республіки /.../ Вища власть судова належить Генеральному судові Української Республіки”. Останній, зокрема проголошувався “найвищим сторожем Конституції й права Української Республіки”, що явно було новим для вітчизняної конституційної практики і фактично могло означати зародження в новітніх формах інституту конституційної юстиції [clxxxix]. Голова Всенародних зборів Української Республіки, який обирається ними ж, мав бути “Головою Української Республіки і сповняти всі чинності, зв’язані з представництвом республіки”. Громадянин Української Республіки (особа, народжена на її території, “а також

та, яка се право набула порядком, приписаним законами Російської Федерації, після того як зліквідує свої дотеперішні громадські права в іншій державі”) гарантуються загально визнані демократичні права і свободи, а національним меншинам право національно-персональної автономії [77, с.5-11]

Підсумком розвитку політичного процесу в Україні, започаткованого весняними подіями 1917 року, стало прийняття У.Ц.Р. 29 квітня 1918 р. Конституції Української Народної Республіки (Статут про Державний устрій, права і вольності УНР). Конституція УНР 1918 р. складалася із 83 статей (параграфів), що були логічно об’єднані між собою у вісім розділів: “Загальні постанови”, “Права громадян України”, “Органи влади Української Народної Республіки”, “Всенародні Збори Української Народної Республіки”, “Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки”, “Суд Української Народної Республіки”, “Національні союзи”, “Про часове припинення громадянських свобод” [77, с.330-335].

Текст Конституції УНР розпочинається урочистою і в той же час дуже важливою, з позиції тодішньої теорії конституційного права (інститути самовизначення націй, спадкоємності в державотворчих процесах, завдань конституційної держави, республіканізму, демократії) формулою “Відновивши своє державне право, яко Українська Народна Республіка, Україна для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вольностей, культури й добробуту своїх громадян, проголосили себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною” (§.1). Звідси, логічними є положення про те, що “суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, себто громадянам Української Народної Республіки всім разом” (§.2), а народ здійснює це право через Всенародні збори України (§.3). При цьому, “не порушуючи єдиної власті, Українська Народна Республіка надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації” (§.4), а націям “право на впорядкування своїх культурних прав в національних союзах” (§.5).

Питанням правовому статусу особи в Конституції УНР 1918 року відведено розділ другий “Права громадян України” та розділ VII – “Про тимчасове припинення громадянських свобод”. Відповідно до положень Конституції УНР в Україні проголошувалась рівність у своїх правах незалежно від статі, віри, національної приналежності та майнового стану (ч.2 §.11 та §.12 Конституції УНР), підтверджувалось скасування смертної кари, уточнювалось право на особисту недоторканість та недоторканість житла (“домашнього огнища”) (§.15), зокрема, встановлювалось правило за яким “/.../ громадяне України, ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу инакше, як на гарячій вчинку. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання”(§.13). Конституцією УНР проголошувалась таємниця листування (§.16), право на свободу пересування (§.18), виборче право (активне і пасивне на виборах як до парламенту, так і до органів місцевого самоврядування) (§§.20,21).

В основу організації державної влади в УНР було покладено два важливих загальновизнаних положення, характерних для всіх конституційних держав: 1) положення про походження влади виключно від народу; 2) положення про побудова державної влади на основі принципу її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову гілки [схс]. При цьому, Конституція УНР виходила з того, що кожна влада має своє призначення (функції) і жодна з гілок влади не може прийняти на себе функції іншої. Законодавча влада мала належати однопалатному парламенту – Всенародним зборам (§.23), виконавча – Раді народних Міністрів (§.24), судова – Генеральному Суду УНР (§.25). Всенародні збори мали обиратися строком на три роки на підставі загального, рівного, безпосереднього виборчого права при “тайнім і пропорціональнім голосуванні всіх, хто користується громадським правом на Україні і в них судово не обмежений” (§.27, 31). Уряд – Рада народних Міністрів, як вища “виконча власть” Республіки, формується Всенародними зборами, є підзвітний

перед ними і “порядкує всіма справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи, або дотикають цілої Української Народної Республіки, координує і контролює діяльність цих установ” (§.46). Судочинство, в основу якого було покладено принципи законності, рівності, самостійності, відкритості і т.д., мало здійснюватись виключно судами. Їхніх рішень “не можуть змінити ні законодавні, ні адміністративні органи влади” (§.59). Найвищою судовою інстанцією було визначено Генеральний Суд УНР “зложений з колегії, вибраних Всенародними зборами” строком на 5 років (§.62). Останній визначався як “найвища касаційна інстанція для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної влади” (§.63).

Окремий розділ Конституції був присвячений статусу національних меншин (“VIII. Національні союзи”). Фактично, частиною тексту Конституції став прийнятий раніше Закон “Про національно-персональну автономію”. Така увага з боку Конституції до проблеми національних меншин, більшістю авторів подається як певна особливість, прогресивність, новаторство і т.д. безпосередньо самої Конституції УНР 1918 року, одним із переконливих аргументів, що відносять останню до “другої хвилі” конституцій.

Не дивлячись на ряд недопрацювань, які мали місце в тексті Конституції УНР 1918 р., її роль і значення для розвитку як національної державності, так і конституційних ідей в Україні, є безперечно великими [cxci]. В цьому документі, не зважаючи на надто складні умови його підготовки та прийняття, було увібрано з одного боку позитивний досвід законотворчої діяльності У.Ц.Р., з іншого – кращі надбання європейського та американського конституціоналізму [cxcii, с.26]. Конституцію УНР 1918 р. була однією з перших конституцій “другої хвилі”, які появились на європейському континенті [104].

На жаль, прийняття Конституції УНР відбулося буквально напередодні падіння Української Центральної Ради та встановлення режиму гетьмана Павла

Скоропадського. За таких умов, про практичне застосування положень новоприйнятої Конституції УНР не могло бути жодної мови. Видані Гетьманом 29 квітня 1918 року “Грамота до всього українського народу” [cxciii] та “Закони про тимчасовий державний устрій України” [cxciv] мали за мету дещо інші цілі, ніж побудова конституційної демократичної держави з республіканською формою правління. В той же самий час, за ради справедливості, слід окремо зазначити, що попри явний відступ від ідей республіканізму, а згодом і ідеї суверенності української держави, діяльність Гетьманату знаходить різні оцінки (не тільки негативного плану), в тому числі і щодо розвитку конституційних ідей в Україні [cxcv; cx cvi].

В той же самий час, фактично від початків осені 1918 року, в західній частині території України, яка входить до складу Австро-Угорської монархії, відбувалися, до певної міри аналогічні до подій 1917-1918 рр. на Великій Україні політичні процеси спрямовані на відновлення національної державності українського народу. Останнє, автоматично приводило до активізації розвитку конституційних ідей на цій частині українських земель. 10 жовтня 1918 року відбулася “повна нарада” Української парламентської репрезентації разом з українськими членами Палати Панів (верхньої палати австрійського парламенту) і буковинськими послами у Відні, на якій було прийнято рішення “приступити до заснування української конституанти, яка б розв’язала питання про самовизначення українського народу” [58, с.42]. А через декілька днів, 18 жовтня 1918 року у Львові відбулось фактично загальнонаціональне (в рамках українських земель Австро-Угорської монархії) представницьке зібрання в складі близько 500 чоловік – українських послів до парламенту та крайових сеймів Галичини і Буковини, єпископату, делегатів українських партій, громадських організацій та суспільно-політичних рухів [57, с.28], яке обрало Українську Національну Раду. До складу Української Національної Ради увійшли: всі українські депутати обидвох палат австрійського парламенту, депутати-українці крайових Галицького та Буковинського сеймів та по 3

представники українських політичних партій з цих земель. Українській Національній Раді фактично було надано статус Конституанти (Конституційних Зборів), оскільки серед її повноважень чітко і однозначно було зазначено право “/.../ виконати в хвили, яку признає за відповідну іменем українського народу австро-угорської монархії, його правосамоозначення та рішати про державну судьбу всіх областей тим народом заселених; підприємяти всі постанови та заходи репрезентативного, законодатного та адміністративного характеру, щоби своє рішення (про самовизначення українського народу – Н.С.) перевести в життя” [cxcvii].

Першим своїм документом – Маніфестом Української Національної Ради від 19.11.1918 р. Конституанта задекларувала бажання та право українців Австро-Угорщини на створення своєї національної держави. Цей документ дослівно, зокрема містив наступне: “Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада як конституанта постановляє: I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творить одноцільну українську територію. II. Ся українська національна територія уконституується отсим як українська держава. Постановляється поробити приготовні заходи, щоби се рішення перевести в життє. III. Взивається всі національні меншости на всій українській области, при сім Євреїв признається за окрему національність, – щоби уконститувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їх числу населення. IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної сим способом держави на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом і правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншостей. V. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована отсе в державу

українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції. VI. Теперішньому австро-угорському міністрови заграничних справ бар.Бурянови відмовляється права переговорювати іменем сеї української території” [197; cxcviii; cxcix, с.29-30]. Маніфест Української Національної Ради від 19.10.1918 р. фактично був першим національним актом (документом) конституційного характеру на західно-українських землях. В той же самий час, даний документ за своєю юридичною природою, змістом та сутністю, як на наш погляд, належить до актів установчої влади.

Важливе значення у становленні української державності в 1918 році на західно-українських землях мали також дві Відозви Української Національної Ради від 01.11.1918 р. “До населення Львова” та “Український народе”, якими повідомлялось адресатів про переобрання з 1 листопада 1918 року у м. Львові та на всій українській території Австро-Угорщини державної влади Українською Національною Радою, а також про застосування необхідних (політичного, військового, адміністративного, майнового характеру) заходів, щодо зміцнення та дальшого розвитку проголошеної української держави. 9 листопада 1918 р. на засіданні Української Національної Ради було визначено назву новоутвореній українській державі – Західноукраїнська Народна Республіка [64, с.22].

До нашого часу дійшов один з перших конституційних проектів для українських земель Австро-Угорщини, підготовлений в кінці жовтня 1918 р. ще в стінах австрійського парламенту тодішнім його депутатом професором Львівського університету Станіславом Дністрянським [63, с.59-60]. Даний проект мав назву "Устрій Галицької Держави" і був підготовлений з метою, як зазначав сам автор проекту, “покликання в життя Галицької Держави” та складався з двох частин (розділів), поділених на артикули та параграфи. У першому розділі – "Основні закони", автор подає декілька фундаментальних положень (принципів конституційного ладу): 1) положення про державну територію як єдність українських етнографічних земель, яку визначає як ".../

усі злучені землі, поселені споконвіку українським народом у межах теперішньої австро-угорської монархії"; 2) положення про те, що саме український народ на своїй території здійснює народну (державну – Н.С.) владу, а іншим народам, які проживають в Галицькій Державі (національним меншинам – Н.С.) надається право "народної самоуправи"; 3) положення про основні права і свободи громадян Галицької Держави, зокрема про свободу думки, віри, науки, преси, право вільного "плекання своєї народності і мови". Другий розділ – "Народний устрій", який складається з трьох частин ("Народна Рада", "Старійшина Народної Ради", "Народна Управа") подає загальну характеристику організації органів державної влади і управління і передбачав фактично створення Галицької Держави у формі парламентської республіки. Законодавча влада мала належати Народній Раді, яку було обрано на Народному Зборі 18 жовтня 1918 року (УНРаді – Н.С.). До її складу пропонувалося включити всіх парламентських та сеймових послів-українців обраних від Галичини та Буковини з пізнішим кооптуванням представників Угорської України (Закарпаття – Н.С.) та представників національних меншин, які проживають на території західно-українських земель. Народна Рада мала б виконувати "/.../ законотворчу власть у цілій державі на всіх полях публічного і приватного права" та підготувати одним із перших проект закону про вибори до парламенту (Народного Сойму) на засадах "/.../ загального, рівного, таємного й безпосереднього права голосування з пропорційним заступництвом для національних меншостей". Виконавча влада мала належати Уряду – Народній Управі, в склад якого повинні були увійти 6 управ (міністерств – Н.С.): Внутрішня Управа, Заграницна Управа, Військова Управа, Культурна Управа, Оборотова (Торгівельно-економічна – Н.С.) Управа, Судова Управа. Керівники даних міністерств мали б призначатись парламентом. В кінці Проекту містяться два важливих положення про рівність всіх громадян Галицької Держави перед законом і про те, що даний документ (Конституція) є тимчасовим та діє до "/.../ постанови нового устрою через Народний Сойм, обраний по загальному,

рівному, безпосередньому та тайному виборчому праву" [63, с.61-64; 155-160; cc].

13 листопада 1918 року Українська Національна Рада прийняла тимчасову Конституцію – “Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії. Цей лаконічний нормативно-правовий акт конституційного характеру складався з п’яти артикулів (“I. – Назва; II. – Границі; III. – Державна суверенність; IV. – Державне заступництво; V. – Герб і прапор) і містив найнеобхідніші положення для початку функціонування держави. Зокрема ним було уточнено територіальні межі ЗУНР (за етнографічною картою австрійської монархії Карла барона Черніга, Відень, 1855), визначено, що до часу скликання Установчих Зборів державну владу від імені українського народу здійснюватиме Українська Національна Рада (як конституюнта та одночасно загальнонаціональний законодавчий орган) та Державний Секретаріат (як виконавчий орган, уряд), державним гербом ЗУНР було встановлено зображення “Золотого Лева на синьому полі, оберненого в свою праву сторону” [cci]. Згодом текст Тимчасової Конституції ЗУНР було доповнено групою, за твердженням проф. Бориса Тищика “конституційних законів від 16.11.1918, 4.01.1919, 15.02.1919 та 18.04.1919 р.” [ccii].

Значне місце у формуванні конституційного законодавства ЗУНР мала група нормативних актів прийнятих Українською Національною Радою протягом осені 1918 – початку зими 1919 рр. Серед них Тимчасовий Закон про адміністрацію ЗУНР (16.10.1918), передвступний договір (Угода про об’єднання ЗУНР і УНР, 03.01.1919), група законів, якими регламентувалась робота Української Національної Ради (про Виділ УНРади, доповнюючий Статут, про спосіб оголошення законів та розпоряджень, про недоторканість членів УНРади, 04.01.1919). Ряд важливих законів, що мали предмет правового регулювання конституційно-правові відносини було прийнято УНРадою після Акту Злуки і перетворення ЗУНР в Західну Область УНР. А

саме, закони про основи шкільництва у ЗО УНР (13.02.1919), про право громадянства у ЗО УНР (08.04.1919), Земельний закон для ЗО УНР (14.04.1919), закони про скликання сойму ЗО УНР та про вибори (виборчу ординацію) до сойму ЗО УНР (15.04.1919) та ряд інших актів та документів нормативного характеру [55, с.162-166; 202; cciii].

Тим часом, Україна вступала в період постійного протистояння та взаємного поборювання один одним різних політичних угруповань в середині країни та постійної війни із зовнішніми ворогами. Все це, безперечно, відбулося і на розвитку конституційних ідей в Україні після 29.04.1918 р. До настання часу повної втрати національної державності (1920-1923 рр.), поступ конституційних ідей в Україні був в основному зосереджений на відновлення республіканських засад в організації держави, а також, після об'єднання УНР і ЗУНР, у підготовці нової (єдиної) Конституції УНР. Однак, це відбувалось у складних умовах воєнного часу, коли загроза національній державності українського народу носила буквально смертельний характер. Тому, при оцінці як нормативних документів доби Директорії, так і численних проектів того часу включно з проектами Конституцій України, обов'язково варто враховувати останнє. Звідси, цілком зрозумілим є також те, що майже всі ці документи несуть в собі т.з. печать, за образним висловлюванням окремих авторів, духу “революційного конституціоналізму” [cciv; ccv].

Серед нормативних документів доби Директорії, з огляду на тенденції розвитку ідей та поглядів конституційного характеру в Україні того часу, привертають до себе увагу наступні документи: Декларація Директорії Української Народної Республіки (26.12.1919 р.) [ccvi], Передвступний Договір про об'єднання УНР і ЗУНР [ccvii], Універсал Директорії Української Народної Республіки від 22 січня 1919 р. (Акт Соборності українських земель) [ccviii], Універсал трудового конгресу України [ccix] та “Закон про тимчасову владу в УНР” [55, с.175-177] (обидва документи від 28.01.1919 р.), також ухвалені в кінці існування УНР (12.11.1920 р.) Радою Народних Міністрів УНР закони

“Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці” [55, с.114-116] та “Про Державну Раду Української Народної Республіки” [55, с.117-122].

Своєю Декларацією від 26 грудня 1919 р., в свій час названої відомим українським правознавцем першої Матвієм Стахівим “Тимчасовою Конституцією УНР [сх]”, Директорія УНР тимчасово (до скликання Конгресу Трудового Народу України), визначила декілька засадничих моментів щодо організації державного життя: 1) запровадження інституту “трудої демократії” (надання права голосу та участі в управлінні тільки працюючим особам); 2) визнання за Директорією статусу тимчасової верховної влади; 3) визначення вищим виконавчим органом держави – Ради Народних Міністрів, “покликаній Директорією” та відповідальною перед нею; 4) визначення державного курсу на “соціальні реформи, які спрямовані до усунення капіталістичного ладу за зразком західно-європейського тодішнього соціалістичного реформаційного руху”; 5) побудову місцевої адміністрації на основі “трудої демократії” [210]. В прийнятому 28 січня 1919 р. Трудовим конгресом України Законі “Про тимчасову владу в У.Н.Р.” було підтверджено владні повноваження (до наступної сесії Конгресу), Директорії та Ради Народних Міністрів, прийнято рішення про створення із складу Конгресу комісій (з оборони держави, земельної, бюджетної, закордонних справ, харчових справ, культурно-освітньої), які мали б розробити проекти законів до наступної сесії Конгресу, а також підтверджено намір будувати в Україні демократичний лад, а не “робітничу диктатуру” [55, с.175, 176].

Велике значення для розвитку національної державності та дальшого поступу конституційних ідей в Україні мали документи про об’єднання двох українських держав – УНР і ЗУНР. У положеннях “Передвступного Договору про об’єднання УНР і ЗУНР” (01.12.1918) ЗУНР, зокрема зазначалось, що ЗУНР маючи намір об’єднатися в одній державі з УНР “заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усією територією й

населенням, як складова частина державної цілості, в Українську Народну Республіку” [207]. При цьому, з огляду “на витворені історичними обставинами, окремими правовими інституціями та культурними й соціальними ріжницями окремішності життя на своїй території й її населення”, ЗУНР отримує територіальну автономію [207]. Положення Передвступного Договору були ратифіковані 3 січня 1919 року Українською Національною Радою ЗУНР та Директорією УНР 22 січня 1919 року, про що остання видала окремий Універсал. В ньому, зокрема говорилось, що “однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна /.../ Од нині є єдина незалежна Українська Народна Республіка” [208]. Окремо слід згадати два документи “об’єднавчого (соборницького)” характеру того часу, що передували Акту Злуки. Мова йде про ухвали (резолуції) Буковинського народного віче (м. Чернівці, 03.11.1918) та Всенародних Зборів угорських українців (Закарпатських Всенародних зборів) (м. Хуст, 21.01.1919), на яких представники українських політичних партій, громадських організацій, рухів, територіальних громад міст і сіл Буковини та Закарпаття висловились за воз’єднання з Україною (УНР) [62, с.17; [ссxi](#); [ссxii](#)].

Певний зріз конституційних ідей, поглядів, уявлень, офіційних доктрин, які мали місце в Україні того часу можна побачити в проектах конституцій УНР, а після укладення Варшавського договору між УНР і Польщею (1920 р.) та Ризького договору між Польщею та фактично Радянською Росією (радянською стороною – РРСФР, УСРР, БСРР) (1921 р.), і в проектах конституцій ЗУНР. Серед першої групи, найбільш відомими є наступні документи: проект “Основного державного закону Української Народної Республіки” (т.з проект Правительственной Комісії по виробленню Конституції Української Держави) [[ссxiii](#)], авторські проекти проф.О.Ейхельмана (проект Конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки

[[ccxiv](#)]), д-ра Степана Барана (проект Конституція Української Народної Республіки” [[ccxv](#)]), д-ра Теодота Галіпа (конституційний проект “Основні права і обов’язки українських громадян” [[ccxvi](#)]). Друга група (проекти конституцій ЗУНР) представлена двома документами – проект “Основ державного устрою Галицької Республіки”, запропонований урядом ЗУНР Найвищій Раді і Лізі Націй 30 квітня 1921 року [[ccxvii](#)] та авторський проект “Конституції Західно-Української Народної Республіки” проф. Станіслава Дністрянського [[62](#)], який аргументовано вважається сьогодні одним із найяскравіших візій української конституційно-правової думки міжвоєнного періоду (т.з. “другої хвилі” розвитку конституцій та конституційних ідей) [[62](#), с.147-150].

Проект “Конституції Західно-Української Народної Республіки” С.Дністрянського являє собою достатньо великий за обсягом документ, який містить 130 розгорнутих положень (окремих параграфів) логічно та змістовно об’єднаних у три глави: “Держава і право”, “Державна влада” та “Право народів на самовизначення”. Глава перша – “Держава і право” складається із трьох розділів: “Правова держава”, “Людські та громадянські права” та “Права народу”. В свою чергу, розділ другий цієї глави – “Людські та громадянські права”, містить окремі підрозділи під назвами: “Свободи”, “Рівність”, “Охорона і старівля (підкування – Н.С.)”. Глава друга – “Державна влада” складається із трьох розділів: “Основи державної влади”, “Організація народної волі” та “Виконання народної волі”. У другому і третьому розділі цієї глави, подібно до розділу “Людські та громадянські права”, автор конституційного проекту подає окремі підрозділи: у розділі “Організація народної волі” це - “Народна Палата”, “Загальнонародна Рада”, “Народні Збори і Народні комори” та “Місьцеве заступництво”; у розділі “Виконання народної волі” відповідно - “Президент Республіки”, “Прибічна Рада”, “Державна Рада”, “Місьцеве управління” та “Правосуддя”. Глава третя “Право народів на самовизначення” не має поділу на окремі розділи.

В основу конституційного ладу майбутньої ЗУНР автором проекту покладено ряд фундаментальних положень: 1) положення про ЗУНР – як правову, самостійну (суверенну), демократичну, соціальну та національну державу; 2) положення про ЗУНР – як державу яка визнає людину з її правами та свободами важливою соціальною цінністю; 3) положення про ЗУНР – як державу, в якій державна влада побудована за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, а держава визнає місцеве самоврядування. Проект передбачав створення ЗУНР у формі президентської республіки. В основу організації органів державної влади покладено принцип її поділу на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Однак, автор проекту вважав, що для “обґрунтування тривалої народної влади в державі слід скликати Установчі Збори”. Одночасно з виборами Установчих Зборів мали б пройти і вибори першого Президента Республіки. Установчі Збори, приймаючи на себе функцію органу законодавчої влади, повинні затвердити Конституцію ЗУНР, провести поділ території держави на адміністративно-територіальні одиниці, прийняти закон про вибори депутатів парламенту та депутатів місцевих представницьких органів, розробити і прийняти необхідні фінансові та податкові закони. Після виконання цих завдань, Президент Республіки розпускає Установчі Збори та призначає вибори парламенту – Народної Палати, а також – нові президентські вибори.

Законодавча влада мала належати парламентові – Народній Палаті, яка обирається строком на 4 роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Система органів державної виконавчої влади мала включати в себе Президента Республіки, Уряд – Державну Раду та місцеві органи державної виконавчої влади. Президент Республіки обирається народом строком на 4 роки. Судова система ЗУНР відповідно до положень конституційного проекту мала б включати в себе як окремі інституції – суди, Державний Судовий Трибунал та Голову Державної Юстиції. “Судді призначаються Президентом Республіки, або заступаючим

його Головою Державної Юстиції, остаточно і на все життя (§ 117). На чолі загального управління юстицією стоїть Голова Державної Юстиції, якого призначає і звільняє з цієї посади Президент Республіки.

В останній главі конституційного проекту Станіслава Дністрянського викладено конституційні основи реалізації права українського народу на самовизначення, а також права національних меншин ЗУНР на національно-культурну самобутність [62, с.161-185].

З огляду на характеристику розвитку конституційно-правових ідей в т.з. “другої хвилі” в Україні, цікавим є також вище згаданий конституційний проект відомого українського громадсько-політичного діяча на Буковині початку ХХ-го століття Теодота Галіпа (1887-19430) “Основні права і обов’язки українських громадян” [216]. Даний документ являє собою частину проекту Конституції. і складається із 52 статей, об’єднаних у 8 розділів – “Окрема особа”, “Сімейний зв’язок”, “Зібрання і спілки”, “Віра і церковні громади”, “Наука і школи”, “Мова і народність”, “Праця і господарське життя”, “Спільні права і обов’язки”. На початку проекту розміщено невеликий вступ в якому зокрема говориться що “спосіб викладу (положень проекту – Н.С.) запозичено з нової німецької Конституції 1919 року”. З останнього можна зробити припущення, що датою написання даного проекту є приблизно початок 1920 року.

Серед особистих прав і свобод в проекті зустрічаємо право на свободу та особисту недоторканість, право на недоторканість житла, свободу пересування і вільного вибору місця проживання, свободу світогляду і віросповідання, право на таємницю листування та інші. Блок політичних прав і свобод представлений виборчим правом та правом участі в “побудові держави”, правом на допуск до урядових посад, свободою думки вираженої “/.../ словом, чи письмом, друком або малюнком”, заборонаю цензури як такої, правом на скарги та звернення “в приналежні уряди і законодавні установи”, свободою зборів, правом на створення товариств та спілок. Група соціально-економічних прав та свобод

Проекту містить право на освіту та вільний розвиток науки, право на працю, право на підприємницьку діяльність, право на власність, в тому числі і на інтелектуальну, заборону “лихви” (“лихварства” – Н.С.), систему державної охорони материнства і дитинства, охорони сім’ї, право на соціальне забезпечення робітників і т.д. Проект подає також і перелік обов’язків українських громадян, а саме: обов’язок “нести в межах законів особисту службу для потреб Держави і громади”, сплачувати податки, окремо – обов’язок військової служби, обов’язок “слухатися законів та законних розпоряджень державних установ”, обов’язок батьків виховувати своїх дітей, обов’язок не “проповідувати зневаги іншої віри ані ображати почуття инаковірних”, обов’язок “загальної шкільної повинності” (обов’язкове навчання в народній школі – Н.С.).

Серед особливостей даного законопроекту, в порівнянні з подібними документами того часу, звертає на себе увагу підкреслене ставлення його автора до законодавчого закріплення статусу сім’ю, її значення для майбутнього Української Держави, піклування держави про українську молодь. Так, статті 8 та 9 Проекту прямо говорять про те, що сім’я, сімейне життя, материнство оберігаються державою. Мало того, законодавство повинно стати і на сторожі “чистоти сімейних стосунків”, бо саме здорова сім’я є “підставою існування і приросту Української Нації”. Держава повинна оберігати “підростаючу молодіж”, громадяни “обох полів, поки дійдуть до повнолітності, знаходяться під особливою опікою державних законів”. А досягнувши повноліття, вступаючи в повноцінне життя, українські громадяни на пропозицію Т.Галіпа мали б скласти присягу перед місцевими органами самоврядування (“волостним сходом або городською думою”) про те, що будуть “...твердо сповняти громадянські обов’язки, шанувати законний лад і порядок, жити чесно, служити правді і у всякому ділі поводитись як щирі громадяне України”.

Не менш цікавими є підходи Т.Галіпа у питанні конституційно-правового закріплення права українських громадян на працю та на соціальний захист. Праця українських громадян, на думку Т.Галіпа, повинна охоронятися державою, держава мала б надати всім бажаючим можливість вільно працювати обравши професію [216].

Така підкреслена увага Т.Галіпа до проблем сім'ї та материнства, становища молоді, робітників, зокрема права останніх на працю та соціальний захист і т.д., у випадку прийняття запропонованого законопроекту явно б підсилила соціальний характер майбутньої Української Держави, тим самим наблизивши її до тодішніх конституційних держав Європи.

2.2. Конституційні ідеї 20-40-х років XX століття та спроби їх реалізації в практиці державотворення

Державне відродження України після Першої світової війни, внаслідок якого українською нацією було реалізовано своє природне право на самовизначення та створено українські національні держави – УНР та ЗУНР, перервали військові агресії 1918-1920 рр. з боку держав сусідів. В результаті останнього, уряди УНР та ЗУНР опинились на еміграції. Побоюючись репресій з боку каральних органів Радянської Росії, Польщі та Румунії, на еміграції опинилась значна частина українських громадсько-політичних та державних діячів, а також діячів культури, вчених, в т.ч. і правознавців. Українські землі опинились в складі чотирьох держав – СРСР (до складу якого відійшла найбільша частина української етнічної території та на якій було створено квазидержавне утворення – Українську Соціалістичну Радянську Республіку), Польщі (Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя та частина Полісся), Румунії (Північна Буковина та Бессарабія) та Чехословацької Республіки (Закарпаття). Офіційною політикою кожної з цих держав, в принципі, не передбачалося (не допускалося) навіть постановки питання про можливість відновлення державної незалежності українського народу, звідси – відповідна внутрішня і зовнішня політика цих держав щодо українського населення. Найменш жорстким в цьому плані був політичний режим Чехословацької Республіки.

В ситуації, що склалася на середину 20-х років минулого століття, розвиток конституційних ідей як частини української правової думки, знову опинився в складних умовах бездержавного існування українського народу. Однак багато складнішими для розвитку конституційних ідей як складової української правової думки, були умови антиукраїнських та антидемократичних (не конституційних) політичних режимів, які в тій чи іншій формі протягом міжвоєнного періоду існували в Польщі, Румунії та в СРСР. Все це привело до того, що розвиток конституційно-правових ідей як єдине цілісне загальнонаціональне явище фактично перестав існувати. Натомість,

виникло декілька, як правило незалежних одне від одного, суспільно-політичних середовищ (напрямків), де в силу тих чи інших обставин витворювались чи просто існували (підтримувались на певному рівні) ідеї та погляди конституційного характеру. У середині 20-х років таких середовищ (напрямків розвитку конституційних ідей), в силу об'єктивних причин, виникло декілька: 1) офіційна радянська конституційно-правова доктрина та легальне середовище вчених-правознавців на території УРСР; 2) легальне середовище українських політиків в умовах існування конституційних режимів іноземних держав, до складу яких було включено українські землі; 3) підпільне середовище української політичної опозиції та національно-визвольного руху; 4) середовище українських вчених-конституціоналістів на еміграції; 5) середовище Державного центру УНР в екзилі. Кожен із цих напрямків (середовищ), в тій чи іншій конфігурації проіснував майже до кінця 80-х років минулого століття, і, в силу своєї сутності та потенційних можливостей, залишив той чи інший слід в історії розвитку конституційних ідей в українській правовій думці ХХ століття.

Опинившись вимушено на еміграції в 1919 році, Уряд ЗУНР проіснував до травня 1923 року. Офіційно він припинив свою діяльність після того, як Антанта, не враховуючи загальновизнані принципи і норми міжнародного права, визнала приналежність Східної Галичини до Польщі. В той же самий час, на основі органів державної влади УНР, які опинились на еміграції в Польщі було утворено Державний Центр Української Народної Республіки (ДЦ УНР)(21.11.1920). Легітимність існування ДЦ УНР обґрунтовувалась актами Трудового Конгресу від 22.01.1919 р., Директорії та Ради Міністрів УНР від 21.05.1920 р. та 12.12.1920 р. Однак, “втративши територію УНР, – як справедливо підкреслює сучасний український правознавець В.А.Чехович, – фактично перестала існувати, що було формально засвідчено мирним договором між Польщею та Радянською Росією і Радянською Україною 18.03.1921 р. в Ризі. Статті договору підтверджували міжнародно-правовий

статус УРСР як єдиного законного репрезентанта України. Тому органи УНР в екзилі були більше громадсько-політичними, ніж державними” [ccxviii]. Поруч з цим, діяльність ДЦ УНР протягом семидесяти років витворило певне середовище політичних та громадських діячів української діаспори, які в тій чи іншій мірі підтримували та розвивали конституційні ідеї, працюючи в кінцевому результаті на відновлення незалежної української держави та на забезпечення легітимності (насамперед, із позицій правонаступництва) державної влади в майбутній конституційній українській державі.

До Другої світової війни діяльність ДЦ УНР зосереджувалась в Тарнові, Варшаві, Празі та Парижі. Спочатку ДЦ УНР складався з Директорії та Уряду УНР, пізніше було зроблено спробу відновити і представницький орган, свого роду парламенту на вигнанні (Закон “Про Раду Республіки” від 09.01.1921 р.). До складу Ради Республіки увійшли 67 представників політичних партій та громадських організацій. Було обрано Голову Ради (І.Фещенка-Чопівського) та сформовано депутатські комісії. За півроку своєї діяльності, Рада Республіки прийняла більше 60 різних документів іменованих як “Закони УНР”. Однак, після невдалих спроб військового повернення на Україну в кінці 1921 р., Рада Республіки фактично припинила своє існування. До складу ДЦ УНР знову увійшли Голови Директорії та Уряду УНР, які в 20-30-ті роки своєю політичною діяльністю постійно привертали увагу міжнародної громадськості щодо ситуацій навколо України. Мова іде про декларації та меморандуми Уряду УНР, його неодноразові звернення, листи та протести до Ліги Націй, урядів іноземних держав, міжнародних громадських організацій тощо. Суспільний резонанс зокрема мали декларації (заяви) Уряду УНР “З нагоди десятиріччя Центральної Ради” (17.04.1927 р.), “У зв’язку з процесом СВУ”(26.05.1930), а також листи (протести) Уряду УНР до Ліги Націй “Про червоний терор на Україні” (09.12.1929 р.), “Про примусову працю в СРСР” (28.09.1932), “Про голод на Україні” (25.09.1933 р.), “Про становище українців

в Галичині” (01.02.1931) та ряд інших документів [ссхix, с.120-127, 187-195, 200-210, 213-215].

“Уряд Української Народної Республіки, – говорилося 26 травня 1930 року у заяві-протесті проти арештів української інтелігенції, – бореться і буде боротися до кінця за відновлення Української Національної Держави на основі повної незалежності, народоправства та демократичного державного ладу. Він стремить до того, щоб на самостійній, не від кого незалежній Україні було встановлено такий державний соціальний та господарський лад, який існує в передових демократіях світу, щоб наш народ, селянство, й робітники, жили в таких умовах, в яких вони живуть на Заході та в яких мають право жити з огляду на їхню працю, на їхню важливу роль у вільній демократичній Українській Державі /.../ Уряд УНР стоїть за признання права власности на землю за селянством України /.../ за охорону всіх законних інтересів робітництва, визнає за ними право страйків, коаліцій та ставить своїм завданням організацію державної охорони праці, урегулювання робітничого дня і соціальне забезпечення робітників /.../ Стаючи на принципах демократії, Уряд УНР визнає рівні політичні і громадські права за всіма громадянами УНР без різниці стану, полу, віри і народности та повну їх рівноправність перед судом і законом. Громадянам України, що належать до національних меншостей, Уряд УНР забезпечує всі рівні права їхньої національності і культури, згідно з нормами міжнародного права. Виходячи з засад правової державности та визнаючи рівноправність всіх громадян перед законом, Уряд УНР дбатиме про встановлення на Україні твердої влади на основах права і закону /.../ Уряд УНР визнає за всіма громадянами України волю віри й право на вільне задоволення релігійних потреб; волю слова, друку, професії, організацій, зборів; забезпечує всім громадянам недоторканість особи, мешкання, кореспонденції /.../ дбатиме про обов’язкову початкову освіту народу, про збільшення нижчих, середніх і вищих шкіл, про розвиток науки і культури, взагалі та про повну волю наукового досліду і думки. Стверджуючи

це й обіцяючи непохитно боротись за проголошені основи державного життя самостійної України, Уряд УНР, після звільнення України від ворога, складе перед Тобою, Суверенний Народе Український, свої повновласті, доручені йому першими парламентами України” [сххх].

Паралельно з вище викладеними процесами, зовсім в іншому руслі проходили події на території, що опинилась у складі радянської держави. Так, з боку чільних представників більшовицької партії, а пізніше – органів радянської влади, що була встановлена на українських землях в результаті військової агресії Радянської Росії, вже на початку березня 1919 року розпочалася певна робота спрямована на прийняття радянської конституції для України. Мотивацією дій останньої було, за вдалим висловлюванням А.Г.Слюсаренка та М.В.Томенка, насамперед бажання “юридично підтвердити свою прихильність до державної незалежності” [95, с.172]. Тому, ІІІ з’їзд КП(б)У (1-6 березня 1919 р., м. Харків) “ухвалює рішення перейняти для УСРР Конституцію РРФСР 1918 р. з урахуванням змін залежно від місцевих умов /.../ 10 березня ІІІ з’їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (1787 делегатів, у тому числі 1435 комуністів) приймає “в основному” проект Конституції УСРР /.../ 14 березня – ВУЦВК затверджує текст Основного закону УСРР” [67, с.265].

Прийнятий документ складався з 35 пунктів (статей), об’єднаних у чотири розділи: розділ перший – “Основні положення”, другий – “Конструкція радянської влади”, третій – “Декларація прав і обов’язків трудового та експлуатованого народу”, четвертий – “Про герб і прапор УСРР”. В свою чергу розділ другий (“Конструкція радянської влади”), поділявся на два підрозділи: “А. Організація Центральної Влади” та “Б. Організація Радянської Влади на місцях”. УСРР була проголошено диктатурою трудящих та експлуатованих мас пролетаріату та найбіднішого селянства над їхніми споконвічними експлуататорами – капіталістами та поміщиками (ст. 1). При цьому, встановлена диктатура, мала забезпечити “здійснення переходу від

буржуазного ладу до соціалізму, шляхом проведення соціалістичних перетворень і систематичного придушення всіх контрреволюційних намірів (“поползновений” – мовою оригіналу, Н.С.) заможних класів”; після цього диктатура разом із державою зникнуть, залишивши місце “вільним формам співжиття, побудованим на засадах організації спільної праці на загальну користь і братської солідарності людей” (ст. 2). В галузі державного будівництва було “закріплено владу за робітничим класом” та проголошено намір УСРР у майбутньому “війти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення” (п. 2 ст. 3, ст. 4). Центральними органами влади було визначено Всеукраїнський З’їзд Робітничих, Селянських і Червоноармійських депутатів, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад та Рада Народних Комісарів (уряд) (ст. 7). Органами влади на місцях були визначені: “Ради Робітничих, Селянських і Червоноармійських депутатів (міські і сільські) і вибрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми); З’їзди Рад (губернські, повітові та волосні), а також вибрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми)”. Порядок формування цих органів безпосередньо в тексті Конституції УСРР не висвітлювався. Окремим положенням скасовувався інститут приватної власності на землю та інші засоби виробництва. Пунктом “в” ст. 3 та Конституції УССР 1919 р. було визначено виключну можливість трудових мас “користування політичними правами (свободою усного і друкованого слова, зборів і спілок)” і відсторонення в користуванні цими правами “пануючих класів і примикаючих до них по своїй політичній позиції суспільних груп”. Статті 20 і 21 стосувались питання виборчого права громадян. Право обирати і бути обраними отримували не залежно від віросповідання, національності, осілості та статі громадяни У.С.Р.Р., яким до дня виборів виповнилось 18 років, наступних категорій (груп): “а) всі, що добувають засоби до життя продуктивною і суспільно корисною працею, а також особи, заняті домашнім господарством, забезпечуючи для перших можливість продуктивної праці, як-то: робітники і

службовці всіх видів і категорій, зайняті в промисловості, торгівлі, сільському господарстві і інші, селяни, козаки-землероби; б) солдати Червоної Армії і матроси Червоного Флоту; в) громадяни, що не входять до перелічених вище категорій, внаслідок втрати працездатності, належним чином засвідченої”. Позбавлялись виборчого права ті, що використовували найману працю, жили на т.з. нетрудові доходи, приватні торговці, торгові посередники, ченці та служителі церкви та релігійних культів, колишні поліцейські і жандарми, члени царської родини в Росії (дому Романових), а також засуджені, душевно хворі та божевільні [схххi].

Окремим (третім) розділом до Конституції У.С.Р.Р. 1919 року увійшла “пристосована до УСРР” [91, с.38] петроградська Декларація прав трудящого та експлуатованого народу, прийнята Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом рік перед тим (3(16) січня 1918 р.). Сам текст прийнятої Конституції У.С.Р.Р. 1919 р. максимально був наближений до першої радянської конституції (Конституції РСФРР 1918 р.), приймався в остаточній редакції і існував до 1920 року виключно у російськомовному варіанті [95, с.173].

У зв’язку з утворенням СРСР та прийняттям першої Конституції СРСР (1924 р.) було підготовлено та внесено ряд змін до чинної тоді Конституції УСРР 15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з’їзд робітничих селянських і червоно-армійських депутатів прийняв нову Конституцію УСРР, за якою остання визначалась як “соціалістична держава робітників і селян” (ст. 1). Нова конституція складалася із 82 статей об’єднаних п’ятьма розділами (“Загальні положення”, “Організація Радянської влади”, “Про виборчі права”, “Про бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки”, “Про Герб, Прапор і столицю Української Соціалістичної Радянської Республіки”). УСРР, говорилося в ст. 2 Конституції, на добровільних та рівноправних засадах разом з іншими радянськими республіками творить СРСР та “як суверенна договірна держава зберігає за собою право вільного виходу з СРСР” (ст. 3). Було проголошено “соціалістичною державною власністю /.../ всю землю, надра, ліси

і води, а також фабрики, заводи, банки, залізничний, водний та повітряний транспорт, засоби зв'язку”, а зовнішню торгівлю – “державною монополією”. Конституція 1929 року підтверджувала “забезпечення політичних прав для трудящих мас”, при цьому ряд статей першого розділу деталізували зміст та офіційне бачення цих прав. В той же самий час, працю було визнано обов'язком всіх громадян України (ст. 14). Підтверджувалась і встановлена попередньою Конституцією система органів влади в центрі та на місцях: верховний орган влади – Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ст. 22); в період між Всеукраїнськими з'їздами рад, “верховним законодавчим, розпорядчим і виконавчим органом влади” був Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ст. 25); Рада народних комісарів, “як розпорядчий та виконавчий орган ВУЦВК” мала здійснювати загальне управління” УСРР (ст. 38) та в межах наданих їй ВУЦВК могла видавати “законодавчі акти й постанови, обов'язкові до виконання на всій території УСРР” (ст. 39). Зберігалась встановлена раніше нерівність у виборчих правах навіть серед тих категорій населення, яким останнє державою надавалось. Так, при виборах Всеукраїнського з'їзду рад, делегати останнього обиралися нижчестоячими з'їздами рад із “розрахунку: від міських і селищних рад – один делегат на кожні 10.000 виборців, а від сільських – один делегат на кожні 50.000 людности” (ст. 24). В складі УСРР було узаконено на конституційному рівні існування Автономної молдавської соціалістичної радянської республіки (ст. 18) [ccxxii; ccxxiii].

На відміну від попередньої Конституції УСРР (1919 р.), текст Конституції УСРР 1929 р. містив цілу групу статей, положення яких стосувались питань освіти, культури, статусу національних меншин. Все це безперечно є важливим з огляду на те, що саме на другу половину двадцятих років припадають процеси національно-культурного піднесення в Україні, які отримали назву “українізації”. “В царині культурного будівництва Українська Соціалістична Радянська Республіка, – говориться в ст. 13 Конституції УСРР 1929 року, –

ставить своїм завданням забезпечувати всіма засобами розвиток пролетарськими шляхами української національної культури й культур національних меншостей та рішуче боротися з націоналістичними забобонами”. Національним меншинам надавалось право на утворення в місцях їх компактного проживання окремих національно-територіальних одиниць, а також право використання рідної мови “в зносинах з державними органами і у зносинах державних органів з ним, у всіх прилюдних виступах , а також у всьому громадському житті (ст.ст. 19, 20) [223]. В частині конституційного закріплення статусу національних меншин, до певної міри проглядається загальнонаціональні традиції толерантного відношення українців до інших націй та етносів, визнання права національних меншин на національно-культурну автономію (від М.Драгоманова, через Закон УНР “Про національно-персональну автономію” і до Конституції УСРР 1929 р.). У зв’язку з цим, певний інтерес, з огляду на розгляд загального питання про розвиток конституційних ідей в українській правовій думці, являє собою документ під назвою проект “Конституції національно-культурної автономії (самоврядування) Українців на Далекому Сході” (приблизно перша половина 20-х років) [сххiv], насамперед, як доповнюючий показник (фактор) певного рівня правової свідомості українців того часу в частині правового статусу національних меншин.

Через вісім років після 1929 року, появляється нова радянська Конституція для України. Причиною появи останньої стала зміна політичних орієнтирів Комуністичною партією СРСР (прийняття програмної тези про перемогу соціалізму в Країні Рад) та поява нової загальносоюзної Конституції 1936 р. Положення Конституції УРСР 1937 року якими було закріплено соціально-економічні права громадян (право на працю, на відпочинок, на матеріальне забезпечення, на освіту, на охорону інтересів матері і дитини), демократичні свободи (слова, друку, зібрань, мітингів, походів, демонстрацій, совісті, об’єднання у громадські організації), недоторканість особи і її житла,

таємниця листування (ст.ст. 117-127), загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні (ст. 133), рівно ж як і теза про те, що “вся влада в УРСР належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих”(ст. 3) [ССХХV], виглядають не тільки надто декларативними, а були насамперед виявом небаченого блюзнірства з боку більшовицької влади на фоні мільйонних жертв українських селян під час голодомору 1932-1933 рр. та масових репресій тридцятих років в Україні.

Структурно Конституція УРСР 1937 року об'єднала в собі 146 статей, розділених на тринадцять розділів: “I. – Суспільний устрій”; “II. – Державний устрій”; “III. – Найвищі органи державної влади УРСР”; “IV – Органи державного управління УРСР”; “V. – Найвищі органи державної влади Молдавської АРСР”, “VI – Органи державного управління Молдавської АРСР”, “VII – Місцеві органи державної влади”; “VIII – Бюджет Української РСР”; “IX – Суд і прокуратура”; “X – основні права й обов'язки громадян”; “XI – виборча система”; “XII – Герб, прапор, столиця”; “XIII – Порядок зміни Конституції”. Статтею 125 Конституції УРСР 1937 року Комуністичну партію (більшовиків) України було визнано “передовим загоном трудящих, в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу” і яка “/.../ являє собою керівне ядро організацій трудящих, як громадських, так і державних”.

Найвищим органом влади в УРСР було визначено Верховну Раду УРСР (ст. 20), яка мала обиратись “громадянами УРСР по виборчих округах на строк 4 роки за нормами: один депутат від 100 000 населення” (ст. 21). Верховна Рада ставала “єдиним законодавчим органом УРСР” (ст. 23) та утворювала “Уряд УРСР – Раду Народних Комісарів УРСР” (ст. 38). Рада Народних Комісарів УРСР (Уряд) визначався як “найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР”(ст. 39). Народні Комісари УРСР (члени Уряду, міністри – Н.С.) очолювали відповідні народні комісаріати (міністерства), які поділялися на союзно-республіканські та республіканські. (ст.ст. 45, 46). Місцевими органами влади (в областях, районах, містах, селищах, станицях і

селах) було визначено Ради депутатів трудящих (ст. 72), які мали обиратися строком на 2 роки. Правосуддя покладалося на суди (Найвищий Суд УРСР, Найвищий Суд Молдавської РСР, обласні суди, суди адміністративного округу, спеціальні суди СРСР, народні суди), абсолютну більшість з яких мали обирати Ради відповідного рівня (ст.ст. 102-108). Вищий нагляд за точним виконанням законів усіма Народними Комісаріатами і підвідомчими їм установами, так само, як окремими службовими особами, а також громадянами на території УРСР покладалася як на Прокурора СРСР, так і на Прокурора УРСР (ст. 112), якого призначав останній строком на 5 років (ст. 113) [225]. Однак, всі ці вищенаведені “конституційні” приписи у в умовах жорсткого тоталітаризму в кращому випадку просто залишалися декорацією для зовнішнього світу, прикриваючи справжнє обличчя антидемократичного (відповідно – антиконституційного) та антиукраїнського політичного режиму, яким був зрештою був сталінізм другої половини 30-х років на Україні.

Значна частина вчених-правознавців, даючи сьогодні оцінку як Конституції УСРР 1919 року, так і пізнішим радянським конституціям міжвоєнного періоду, називають останніх в кращому випадку “квазіконституціями” [85, с.111-112; 88, с.43-44; 104]. При цьому особливо наголошується на те, що їхні тексти були досить заполітизованими, декларативними, у них фактично відсутні такі звичні для конституційної держави інститути як інститут прав людини, народного суверенітету, парламентаризму, розподілу влади, місцевого самоврядування тощо. В той же самий час, у вітчизняній літературі з цього приводу висловлювались і інші (в т.ч. протилежного характеру) позиції [87, с.30-35; 91, с.38-44].

“Радянська конституція” за задумом її творців мала виражати волю не всього суспільства (не всього народу), а тільки його окремої групи (пануючого класу), т.б. іншими словами, “радянська конституція” була класовою за своєю суттю. В основі даної концепції лежить теза В.І.Леніна про внутрішню природу конституції держави, за якою, “/.../ суть конституції в тому, що основні закони

держави взагалі і закони, які стосуються виборчого права в представницькі установи, їх компетенції і т.д., виражають дійсне співвідношення сил в класовій боротьбі” [схххvi]. В науковій літературі сьогодні, окремо звертається увага на те, що вище згадана теза В.І.Леніна (1870-1924) є “дуже близькою” (перефразованою) до висловлювання про сутність конституції відомого німецького соціаліста Ф.Лассалля (1825-1884) [16, с.196]. Останній, зокрема говорив, що “/.../ дійсна конституція країни, це фактичне співвідношення сил які існують в країні; писана конституція лише тоді міцна і має значення, коли є точним виразником реального співвідношення суспільних сил” [схххvii]. Згодом, в радянський період, тезу В.І.Леніна про сутність конституції було возведено в ранг політичної догми, і відповідно в будь-якому радянському підручнику з державного права, монографічному дослідженні чи науковій статті присвяченій проблемам конституції, останній давались визначення на взірець “основного закону держави або системи законів, які закріплюють у відповідності з інтересами пануючого класу принципи суспільного ладу країни і її державний устрій, систему органів держави, основні засади їх організації і діяльності, систему основних прав і обов’язків громадян і її гарантії” [схххviii].

Одним з перших, хто на науковому рівні пробував заперечити логічність можливості існування самої тези “радянська конституція”, виходячи насамперед із її класової суті, був С.С.Дністрянський. Проаналізувавши детально у своїй роботі “Теорія конституції” (бл. 1920 р.) текст Конституції РРФСР 1918 року, вчений зробив висновок про те, що Радянська Росія не має конституції, а має лише “/.../ революційний маніфест в рамках революційної організації Советської Республіки /.../ має тільки революційну советську програму” [63, с.193-195]. Послідовниками такого підходу до оцінки явища “радянських конституцій” сьогодні, окремо підкреслюють, що головними рисами “соціалістичного (радянського) конституційного правопорядку” були: “1. Заперечення принцип розподілу влади шляхом заміни його принципом-гаслом “Вся влада – Радам!”. 2. Заперечення принципу політичного плюралізму

шляхом конституційного закріплення провідної (керівної) ролі однієї (комуністичної) партії. 3. Заперечення принципу верховенства права шляхом його заміни принципом верховенства закону як основи так званої “соціалістичної законності”. 4. Заперечення концепції природніх прав людини і визнання лише концепції прав громадян. 5. Заперечення свободи особистості і визнання за державою патерналістської функції /.../” [104]. Вище викладене стосувалося не тільки радянської конституції для України міжвоєнного періоду (1919, 1929, 1937 рр.), а й конституції прийнятої в 1978 р.

Тут не можна не погодитись з думкою В Речицького про те, що власне “український конституціоналізм радянського періоду не був самостійним правовим явищем. Конституційні акти Радянської України були або копією більшовицьких російських, або одним із варіантів конституційної моделі, спеціально розробленої політичним центром для союзних республік в складі СРСР. Такі моделі створювались в рамках універсальної політико-правової марксистсько-ленінської парадигми, в межах якої зміст політичних прав передбачав виключно державне трактування, в якій як писав В.І.Ленін, їх “змістом є участь /.../ в політичній спільності, в державі” [61, с.428].

На розвиток ідей та поглядів конституційного характеру в середовищі вчених-правознавців на українських землях після встановлення радянської влади безперечно великий вплив мав як сам перебіг політичних подій на Україні 20-30 років минулого століття (зрештою як і на весь стан розвитку української правової думки), так і сама ситуація що склалася в цьому середовищі. Щодо останнього, то окремо слід зазначити те, що значна частина вчених-правознавців, особливо конституціоналістів, в силу об’єктивних причин опинилась тоді поза межами України. Крім того, фактична політика радянської влади направлена на ліквідацію університетів (і відповідно університетської юридичної освіти), жодним чином не сприяла розвитку як правової думки взагалі, так і конституційних ідей. Однак, до кінця 20-х років (політика НЕПу, процеси українізації) в Україні формально зберігалися певні умови для

розвитку в тій чи іншій формі ідей конституційного характеру, звичайно з оглядом на реалії встановленого радянською владою політичного режиму. Про це красномовно свідчать наукові дослідження, які побачили світ в той час, а саме: “Конфедерації, федерації і Союз Соціалістичних Республік” М.І.Палієнка (1923), його ж “Право громадянства в сучасних федераціях і Союзі РСР” (1926) та “Проблема суверенітету сучасної держави” (1929), “Радянська Конституція” О.Л.Малицького (декілька видань 1924-1928 рр. українською та російською мовами), його ж “Радянське державне право. Нариси” (1926), “Конституція УРСР і СРСР” Г.В.Александренка (1927-1929), його ж “Автономні республіки і автономні області в Союзі РСР” (1928) та “Радянський державний устрій” (1931), “Радянське будівництво на Україні” О.І.Буценка (1927) та інші. Хоч ці роботи й були написані в цілому з позицій “соціалістичного романтизму” [схххix, с.14], були в них безперечно як цікаві ідеї, так і творчі знахідки, були вони також і певним зрізом розвитку конституційних ідей в Україні того часу.

В кінці 1927 року у ВУАН було створено Комісію для виучування радянського права, перед якою було поставлено завдання організації досліджень усіх галузей діючого права із залученням до них всіх наукових сил та юристів-практиків, у тісному контакті з державними установами та іншими науковими організаціями [схххх, с.64]. Згодом цю Комісію було реорганізовано в Комісію радянського права і будівництва. В 1930 році академіком ВУАН по спеціальності “державне право” було обрано М.І.Палієнка [схххxi]. Останній, очоливши Комісію радянського права і будівництва, ще пробує тримати у сфері її досліджень і конституційно-правові напрямки (наприклад, одна з тем його дослідження початку 30-х років називалась “Право громадянства в СРСР і за кордоном” [229, с.67]). Однак, в Україні період відносної демократизації закінчувався та починалися репресії. Потрясіння, які випали згодом на долю юридичної науки, відповідним чином відбилися на її результативності і фактично привели до припинення на довший час легального поступу конституційних ідей в Україні. Абсолютна більшість виданих у 30-х роках в

УРСР книг з правової тематики загалом мала коментаторський, описовий характер. На фоні масового порушення законності й сваволі командно-адміністративної системи, прославлялась сталінська Конституція, “демократичні” основи державного й суспільного устрою країни, права й свободи громадян, суверенітет Української РСР й т.д. (мова йде про роботи: Б.Бориліна “Радянська демократія” (1935), О.Стецького “Конституція соціалістичної держави” (1936), Б.Соколова “Суспільний устрій УРСР” (1938), К.Берновського “Виборчий закон УРСР” (1939), В.Мірошника “Етапи розвитку Радянської Конституції” (1940) та інші) [229, с.22].

Політичні режими, встановлені на початок 20-тих минулого століття на українських землях Польщею, Румунією та Чехословаччиною, будучи формально конституційними та до певної міри демократичними, на загал проводили, використовуючи сучасну термінологію, політику т.з. “подвійних стандартів”. Одна ситуація була щодо реального забезпечення прав та свобод особи, розвитку демократичних інститутів, свободи преси і т.д. по відношенню до громадян, належних до титульної нації (поляків, румунів, чехів, словаків), зовсім інша, щодо українців. По відношенню до українського населення, цими державами проводилась політика денаціоналізації та насильного влиття в титульну націю (полонізація, румунізація, чехізація) українського населення, яка, в окремих випадках, мала відверто імперське забарвлення. Однак, зовнішньополітичне реноме цих держав як конституційних, не дозволяло їм повністю знищити легальні українські громадсько-політичні рухи, особливо там, де останні мали багатолітні традиції функціонування в умовах конституційної австро-угорської монархії. Середовище останніх стало одним із тих, де конституційні думки, погляди ідеї продовжували існувати та розвиватись далі. Винятком з цього процесу була міжвоєнна Румунія, політика якої по відношенню до автохтонного українського населення Буковини та Бессарабії була особливо жорстокою та цинічною. Румунізації підпадали всі без винятку сторони не тільки державного, а навіть і громадського життя українців

(місцеві органи влади, органи самоврядування, вища та професійна освіта, школа, церква, преса, кооперації, громадські організації і т.д.). “Для виправдання румунізації, писав М.Лозинський, – румунський уряд придумав особливу теорію, за якою українське населення Бесарабії та Буковини вважалося Румунами, які підлягали українізації, і тому треба їх знову зрумунізувати” [сххххii, с.63].

Відновлення легальної діяльності українських політичних партій на початку та в середині 20-х років в Галичині, не залежно від політичного спрямування, було ознаменовано чіткими конституційно-правовими позиціями направленими насамперед на відновлення державної незалежності українського народу, створення єдиної (соборної) демократичної української держави з республіканською формою правління. Таких позицій притримувались загалом і українці-депутати польського сейму. “Ціле історичне життя Українського Народу є доказом того, – говорилося у заяві Української Парламентської Репрезентації (20 послів і 6 сенаторів) від 23.01.1923 р., що метою його політичних змагань є створення Української Держави /.../ однак рахуючися з дійсним станом річей, заявляємо нашу готовість до співпраці з польським народом і всіма народами, які входять в склад Річпосполитої Польської, під слідуючими умовами: Річпосполита Польська, як держава національно несучільна, має бути перебудована так, щоби кожний народ, який входить в її склад, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну можливість реалізувати своє право на самовизначення, отож мав забезпечити повний і свободний розвиток всіх галузей життя” [сххххiii]. У Резолюціях першого повоєнного з’їзду Української Радикальної Партії (м.Львів, 03.04.1923) говорилося, що “осягнення повного соціалістичного визволення українського народу є неможливе без здобуття національної самостійности, яка виявляється в можливості, даній робітничим масам кожної української етнографічної території самим свободно рішати про свою долю /.../ український народ буде все зміряти до якнайскорішого осягнення повної незалежности на всіх своїх землях

і буде боротись проти всіх сусідів, котрі розшматували начетверо українську територію /.../ Українська Радикальна Партія буде всіма засобами цю визвольну боротьбу (українського народу – Н.С.) попірати, аж доти на всіх українських землях не буде збудована й закріплена Українська Республіка, в котрій повноту влади буде виконувати працюючий люд” [схххiv].

Перший повоєнний з’їзд Української Народної Трудової Партії (м. Львів, 21.05.1923) засудив фактичний розподіл української території між чотирма державами і висловився за негайне (програма-мінімум на поточний момент) “об’єднання усіх українських земель, що найшлися під владою Польщі, себто Східної Галичини, Лемківщини, Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя в одноцільну правнополітичну одиницю о повноті політичних прав української нації на своїй землі” та “/.../ рішуче протестує проти, так званої воєводської автономії” [схххv].

Вже в першому зверненні Українського Національно-Демократичного Об’єднання (УНДО) однозначно наголошувалось “визнаючи принцип загально признаного права про означення (самовизначення – Н.С.) народів, УНДО на чолі своєї плятформи ставить здійснення в повному об’ємі права нації на всіх областях, на яких в р. 1914 український народ становив більшість населення” [схххvi]. Згодом, в Програмі УНДО, затвердженій на її II-м з’їздом (19.11.1926, м.Львів), чітко було записано “Політичною метою Українського Національно-Демократичного Об’єднання є здобуття Соборної і Незалежної Демократичної Української Держави, і тому партія обстоює політичне самовизначення українського народу на всіх його етнографічних землях /.../ УНДО бореться за суверенні права українського народу і обстоює конституційно-парляментарний устрій та загальне, рівне, безпосереднє, тайне і пропорціональне виборче право до всіх законодатних і самоуправних установ /.../ УНДО обстоює рівність усіх громадян перед законом без різниці пола, народности і віри, свободу осідку і заняття, слова і друку, зборів і товариств, станових організацій і страйків, забезпечення правної охорони особистої свободи, незайманість домівки, право

на приватну власність і таємницю листування, незалежність судів і умовність засудів” [ccxxxvii].

Як відомо, Закарпаття на підставі Сен-Жерменського (10.09.1919) та Тріановського (04.06.1920) відійшло до новоутвореної Чехо-Словацької Республіки. Зокрема, умовами Сен-Жерменського мирного договору щодо статусу Закарпаття були передбачені наступні важливі приписи: “Арт.10. Чехо-Словаччина зобов’язується уконституувати Підкарпатську Русь (в оригіналі французькою мовою буквально – “територію русинів на південь від Карпат”) у границях визначених Головними Альянтами та Засоціованими Державами, як автономну одиницю в рамках Чехо-Словацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехо-Словацької держави. Арт.11. Підкарпатська Русь має мати власний Сойм. До компетенції Сойму належить уся законодавча влада у справах льокальної адміністрації, і в інших справах, що їх закони Чехо-Словацької держави йому приділяють. Губернатор Підкарпатської Руси має бути назначуваний Президентом Чехо-Словацької Республіки і має бути відповідальним перед Соймом Підкарпатської Руси. Арт.12. Чехо-Словаччина зобов’язується підбирати адміністраційних урядників у Підкарпатській Русі в міру можливостей із місцевого населення. Арт.13. Чехо-Словаччина гарантує Підкарпатській Русі відповідне представництво в Законодавчому Згромадженні Чехо-Словацької Республіки, яке вибиратиметься на підставі Конституції Чехо-Словацької Республіки. Ті послы не будуть мати права рішати в Чехо-Словацькому Парляменті в тих справах, що належать до компетенції Сойму Підкарпатської Русі” [62, с.21].

Однак, уже з перших років існування Чехо-Словацької Республіки умови Сен-Жерменського договору стосовно Закарпаття були майже повністю проігноровані і празькими можновладцями цинічно була висунута теза про “не дозрілість місцевого населення до автономії” [ccxxxviii, с.18]. Тому, фактично від початку 20-х років минулого століття і до 1938 р. політичне життя українців

Закарпаття було підпорядковане досягненню автономії краю в складі Чехо-Словацької Республіки. Так, у Меморандумі Центральної Руської Народної Ради в Ужгороді від 09.08.1927 р., домагаючись від празького уряду виконання умов Сен-Жерменського договору, зазначалось: “1. Негайно визначити термін виборів до автономного крайового сойму. 2. Призначити трьохчленну парламентську комісію для підготовки діяльності сойму, для організації автономної адміністрації та контролю за діяльністю урядів. 3. Встановити справедливий етнографічний кордон між словаками і карпаторусами шляхом плебісциту, який повинна провести на спірній території Словаччини русько-словацька парламентська комісія” [ссxxxix, с.14-15].

В різних відозвах та деклараціях громадських організацій та політичних партій Закарпаття того часу, окрім конституційних вимог щодо автономії краю, присутні були також і конституційні ідеї щодо соборності українського народу, його природного прав на самовизначення. Так, в 1929 році підчас першого З’їзду Народоверхньої Молоді в Ужгороді було прийнято заяву за якою підтверджувалось, що “/.../ під Карпатами від Попраду по Тису живе український народ”, і тут же на цьому з’їзді Леонід Бачинський вперше називає цю територію “Закарпатською Україною” [62, с.40]. В Резолюції Восьмого конгресу учителів-українців Закарпаття (З’їзд Учительської Громади, 04.07.1936р; кількість учасників – 1284 учителів середніх та народних шкіл) зазначалось, що “/.../ підкарпатські русини є частиною українського народу й тому всі стремління, що хотять ділити цей відламок українського народу під Карпатами на більше собі ворожих національностей, є протинародні, протидемократичні, протинаукові й шкідливі /.../” [ccxli].

Активним прихильником надання автономії Закарпаттю в складі Чехо-Словацької Республіки, відповідно до положень Сен-Жерменського договору, був відомий громадський та політичний діяч о. д-р. Августин Волошин. В серпні 1938 році в своїй статті “Якої автономії домагаємося?”, він писав: “Домагаємося чесного здійснення нашої автономії за законами мирових

договорів і конституційної грамоти та протестуємо проти штучного поширення шкідливої централізації! Домагаємось, щоб кожному народові дати можливість повного господарського розвитку! Домагаємось забезпечення людських прав для всіх мешканців нашої країни!” [ccxli, с.69].

Виникнення та майже піврічне існування Карпатської України, як автономного утворення в складі реформованої після Мюнхенської угоди чехословацької держави, безперечно стало не тільки помітним явищем в боротьбі українського народу за національну державність, а й свого роду каталізатором розвитку конституційних ідей серед українців Закарпаття в кінці 30-х років минулого століття. Правовий статус Закарпаття було визначено конституційним законом Чехо-Словацької Республіки “Про автономію Підкарпатської Руси” (22.11.1938). Відповідно до положень останнього, Закарпаття оголошувалась автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки з офіційною назвою, яку встановить сама собі автономія, власним представницьким законодавчим (в рамках автономії) органом – соймом, а також із своїм урядом, інститутом подвійного громадянства, певними особливостями здійснення правосуддя на території автономії і т.д. Існуючий до цього часу інститут губернатора Підкарпатської Руси ліквідовувався, а його владні повноваження в основному передавались уряду автономії [ccxlii]. Перша Українська Центральна Рада, як репрезентативний представницький орган українців Закарпаття, у своєму “Маніфесті до українського народу Підкарпаття” (жовтень 1938 р.) окресливши програму діяльності Уряду автономії в галузі народного господарства, розвитку транспорту, будівництва, освіти, охорони здоров’я і т.д. ще раз нагадала про принципи національної єдності українського народу та ідеї соборництва заявивши серед іншого, що “/.../ Підкарпатська Держава опирається на силу цілого 50-ти мільйонного українського народу, який пробудився до державного життя й недалеко та пора, коли українська правда переможе” [ccxliii]. В краю розпочався процес створення автономних органів влади, перебрання ними владних повноважень,

розбудова внутрішньо державного життя. Так, 4 грудня 1938 р. на вимогу уряду автономії Чеська Академія Наук визнала, що “викладовою мовою Карпатської Руси належить признати українську літературну мову”, а 30 грудня 1938 року Розпорядженням Ч.36 уряду автономії офіційно було підтверджено можливість вживання назви “Карпатська Україна” [62, с.121]; 12 січня 1939 р. Міністерство внутрішніх справ Карпатської України видало розпорядження “про розписання виборів першого сойму Карпатської України” [ccxliv], які було призначено на 12.02.1939 р.; 16 січня 1939 р. було призначено (мовою оригіналу – “іменовано”, Н.С.) голову Крайової виборчої комісії [ccxlv]; паралельно велась також і інша відповідна робота в галузі державного будівництва.

Вінцем державотворчої діяльності українців Закарпаття кінця 30-х років минулого століття стало проведення засідання новообраного Сейму 15 березня 1939 р. на якому було проголошено державну незалежність Карпатської України, прийнято її тимчасову (малу) конституцію (конституційний закон Ч.1) та обрано Президента. Тимчасова (мала) конституція Карпатської України містила 8 параграфів, згідно з якими “Карпатська Україна є незалежна Держава” (§.1), як суверенна держава має необхідні атрибути: назву – “Карпатська Україна” (§.2), державну мову – українську (§.4), державний герб – “медвідь у лівім червонім півколі і чотири сині та три жовті смуги у правому півколі і ТРУЗУБ св.Володимира Великого з хрестом на середньому зубі” (§.5), державний гімн – “Ще не вмерла Україна” (§.6). Карпатська Україна проголошувалась парламентською республікою на чолі з “президентом, вибраним Соймом Карпатської України” (§.3). Конституційний закон Ч.1 від 15.03.1939 року набував чинності з часу його прийняття Соймом Карпатської України [ccxlvі, с.80-81].

Президентом Карпатської України Сейм обрав Августина Волошина. День 15 березня 1939 р. був першим і останнім днем незалежної Карпатської України. Карпатська Україна була окупована Угорщиною, а її населення піддано жорстокому терору. Складаючи у 1944 році свій заповіт, Президент

Карпатської України о. д-р. Августин Волошин записав серед іншого і свої міркування щодо конституційного майбутнього українців Закарпаття: “/.../ коли наш нарід одержить свою політичну свободу, конституцію свою має приспособляти до абсолютної етики християнського універсалізму; особливо має забезпечити повну свободу діяльності для всіх історичних чинників освіти, між сими й для католицької Церкви. Лиш загально-християнська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй. Християнський світогляд подає можности найширшої й найсправедливішої соціалізації громадянського життя без утилітаризму й без жорстокости безбожного соціального плану. Без додержання цієї головної основи здорового розвитку культури нарід наш знову може втратити свою тяжко здобуту свободу” [ccxlvii, с.499].

На початок 20-х років минулого століття територію України змушена була покинути значна частина українських громадсько-політичних діячів, діячів культури та мистецтва, вчених-правознавців. В цей час в УССР, так само як і на всій території СРСР, проходить процес ліквідації університетів, а польський режим заклав українськомовні кафедри у Львівському університеті. Крім того, за кордоном опинились багато колишніх студентів з України, як правило учасників національно-визвольних змагань, які через війну не змогли закінчити свого навчання. Все це разом підштовхнуло українських вчених, громадсько-політичних діячів та діячів культури і мистецтва до створення українських вищих навчальних та наукових установ на еміграції. Виникають Український Вільний Університет (з 1921 р. у Празі), Українська Господарська Академія (1922 р., Подєбради), Український Високий Педагогічний Інститут ім. М.Драгоманова (1923 р., Прага), Український Інститут Громадознавства (1925 р., Прага), Український Науковий Інститут у Берліні (1926 р.), Український Науковий Інститут у Варшаві (1928 р.), та інші. Як наслідок, на еміграції створюється певне середовище вчених-правознавців, в якому зокрема

підтримуються та далі розвиваються конституційні ідеї. Центром цього середовища на довгі роки став Український Вільний Університет.

В центрі уваги українських вчених-правознавців на еміграції 20-30-х років минулого століття були як проблеми аналізу національного державного будівництва на Україні періоду УНР-ЗУНР, так і загально-теоретичні проблеми розвитку тодішньої конституційної держави, основних її інститутів, а також державно-правовий аналіз розвитку СРСР. Українські вчені-правознавці, чітко стоячи на позиціях національної демократичної державності, у своїх працях відстоюють право всіх націй на самовизначення, права національних меншин на національно-культурну автономію, конституційні права та свободи громадян, парламентаризм та республіканські цінності, тощо. Про це свідчать наукові праці, які побачили світ в ті роки. Мова іде про роботи: Луки Бича “Місцева самоуправа” (Ч.І, “Історія самоуправи”, 1924; Ч.ІІ., “Місьцеве господарство”, 1925), “З сучасних тенденцій в господарстві французької самоуправи” (1927); Станіслава Дністрянського “Загальна наука права і політики” (1923), “Нова держава” (1923), “Культура, цивілізація, право” (1928); Отто Ейхельмана “Реформа місцевого самоврядування на підставі демократичної республіканської державності” (1923), “Основи права” (1927), “Історія державних конституцій” (1928); Михайла Лозинського “Уваги про українську державність” (1924), “Боротьба за національний характер територій у Версальському договорі” та “Охорона національних меншостей в міжнароднім праві” (1923); Миколи Мандрики “Будування держави” (1925); Володимира Старосольського “Партія в Конституції Чехословацької Республіки” (1923), “Держава і політичне право” (1924), “До питання про форми держави” (1925), “Політичне право” (1933); Андрія Яковліва “Основи Конституції УНР”(1935) та інші [ccxlviii, с.15-20, 41-47, 62-79; ccxlix].

Демократичне майбутнє України в рамках конституційної державності було також метою діяльності підпільного середовища української політичної опозиції 20-30-х років минулого століття, а згодом і українського національно-

визвольного руху, який виник під час Другої світової війни. Вже в перших своїх програмних документах (1929 р.), члени Організації українських націоналістів (ОУН), чітко зазначали, що для “/.../ Української Нації в стані її політичного поневолення навчальним постулатом є створення політично-правної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава /.../ Форма державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, як то національного визволення, державного закріплення та розвитку /.../ після відновлення державности настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла. В цей переходовий час голова держави матиме за завдання підготувати створення найвищих законодавчих органів на засадах представництва всіх організованих суспільних верств, з увзглядненням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави. На чолі упорядкованої держави, стане покликаний преставницьким органом голова держави, що визначить виконавчу владу, відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом. Основою адміністративного устрою Української Держави буде місцеве самоврядування, зокрема кожен край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу” [ccl]. Дещо пізніше, в матеріалах II-го (Краківського) Збору ОУН (квітень 1941 р.), буде зазначено, ОУН веде свою боротьбу під девізами всесторонньої опіки держави над громадянами, справедливої заробітної плати, особистих свобод для трудящих і профспілкового самоврядування [ccli].

Спробою ОУН (політичне крило, очолюване С.Бандерою) реалізувати свої наміри в галузі державотворення на практиці стало скликання у Львові 30 червня 1941 р. Народних Зборів та проголошення відновлення державної незалежності України. У Народних Зборах у Львові взяли участь “представники громадськості міста Львова й околиць, церковні достойники, провідні члени ОУН, учасники підпільного руху” [cclii, с.16]. Народні Збори своїм рішенням (Ч.1) прийняли “Акт відновлення Української Держави” та затвердили

керівником Державного Правління (тимчасового уряду) Ярослава Стецька. “Волею українського народу, – говориться в Акті відновлення Української Держави, – Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України /.../ Організація Українських Націоналістів /.../ взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава. Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу” [ccliii, с.123]. І хоча спроба у Львові 30.06.1941р. відновити державну незалежність України миттєво зазнала поразки з боку окупаційної німецької адміністрації (арешт керівників ОУН та членів Державного Правління, вимога негайного відкликання Акту), дана подія на початку війни Німеччини з СРСР була логічним і цілком закономірним актом з позицій українського політичного підпілля. Майже аналогічно діяла в таких же умовах “підпільна Литовська націоналістична організація – Фронт Литовських Активістів (ЛАФ), який уже на другий день війни задекларував відновлення Литовської Республіки й створив тимчасовий литовський уряд /.../ Обидва Акти, як Литовський 23 червня, так і Український 30 червня випливають з одного й того ж джерела – прагнення народу до волі й державної незалежності” [253, с.19]. Пізніше, в 1967 році д-р Дмитро Донцов, підкреслюючи історичне значення Акту 30 червня 1941 року як чину (дії, явища – Н.С.) проголошення відновлення державної незалежної України, писав, що останнє було яскравим проявом ідеї державности, а “не автономії, не федерації, не союзу з Москвою /.../ Акт 30 червня був чином, який голосно заявив, що Україна не зрікається свого повного права панувати на своїй Землі, ні своєї Правди, не зважаючи на жертви” [ccliv, с.11]. Проголошення “Акту відновлення

Української Держави” у Львові привело частково до формування на місцях (в Галичині) цивільної української адміністрації (ліквідованої окупантами восени 1941 року) та мало практичне значення як для утворення, так і для розгортання діяльності Української Повстанської Армії.

Серед пізніших документів українського політичного підпілля та національно-визвольного руху 40-х років минулого століття, з огляду на розвиток ідей та поглядів конституційного характеру в Україні, певний інтерес викликають матеріали III-го Збору ОУН (С.Бандери) (серпень 1943 р.) (відстоювання свободи преси, слова, переконань і світогляду, права національних меншин на самобутність, рівність всіх громадян України незалежного від національності т.д.) [cclv], Української (згодом, Всеукраїнської) Національної Ради (квітень-серпень, 1944 р.) [cclvi, с.93-118] та Великого Збору Української Головної Визвольної Ради (УГВР) (липень, 1944 р.) [cclvii].

В середовищі Головного командування Української Повстанської Армії осінню 1943 р. виникає ідея створення всеукраїнського представницького позапартійного органу, який би здійснював політичне керівництво національно-визвольною боротьбою українського народу та одночасно виконував функцію національного передпарламенту на українських землях до часу відновлення незалежної української держави. Для практичної реалізації цієї ідеї на початку 1944 р. було створено ініціативний комітет на чолі з Левом Шанковським та прийнято рішення щодо демократичних основ формування майбутнього національного передпарламенту. Установчі збори (Великий Збір) майбутнього передпарламенту, який обрав для себе назву “Українська Головна Визвольна Рада” відбулися 11-15 липня 1944 р. на території контрольованій збройними силами УПА (с.Недільне на Самбірщині). В їх роботі взяли участь 20 делегатів з більшості регіонів України, які представляли різні політичні напрямки українського національно-визвольного руху. На Зборі було розроблено і прийнято як програмні документи “Тимчасовий устрій УГВР”, “Платформу

УГВР” та “Універсал УГВР”, присягу бійців УПА, а також сформовано органи УГВР (Президію УГВР та Генеральний Секретаріат УГВР). Великий Збір постановив, що місцем перебування УГВР є виключно українські землі, а за кордон можуть виїздити тільки окремі його представники з конкретними дорученнями [cclviii; cclix; cclx].

Метою створення УГВР було визначено координацію політичних дій українського національно-визвольного руху. В “Універсалі УГВР” з цього приводу, зокрема говорилось, що УГВР як “найвищий керівний орган Українського Народу на час революційної боротьби, аж до створення уряду Української Самостійної Соборної Держави”(УССД), бореться “за те, щоб усьому Українському Народові забезпечити участь у визначенні майбутнього державного устрою УССД та її конституції /.../ за справедливий соціальний лад без гніту і визизку, без большевиків і капіталістів, проти накинених кріпацьких систем” [cclxi]. “УГВР приймає для об’єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД, – підкреслювалось в Платформі УГВР, – таку політично-соціальну плятформу: а) забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в Українській Державі шляхом загального народного представництва; б) забезпечення свободи думки світогляду й віри; в) забезпечення розвитку української національної культури; г) забезпечення справедливого соціального ладу в Українській Державі й рівності всіх громадян перед законом; д) забезпечення всіх громадянських прав усім національним меншинам в Україні; е) забезпечення права рівних спроможностей на освіту для всіх громадян; є) забезпечення прав рівних спроможностей для всіх громадян вільної ініціативи, регульованої вимогами і потребами цілоти нації; ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування; з) усупільнення основних природніх багатств країни: землі, лісу, вод, підземних скарбів з передачею рілних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарствам; и)

удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчової індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуцентів; і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах; й) забезпечення права на вільну працю для фізичних та умових (розумових – Н.С.) працівників і забезпечення охорони інтересів робітництва соціальним законодавством” [261].

Згідно з Тимчасовим устроєм УГВР, остання визначалась як “/.../ верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД)”, який “/.../ а) консолідує самостійницькі суспільно-політичні елементи, б) координує діяння політично активних середовищ, в) очолює визвольну боротьбу, дає напрям українській державницькій політиці та керує нею, д) репрезентує український народ та його державницькі змагання перед зовнішнім світом /.../ УГВР діє через такі органи: а) Великий Збір УГВР, б) Президія УГВР з Президентом на чолі, в) Генеральний Секретаріат з Головою на чолі, г) Генеральний Суд з Генеральним Суддею на чолі, д) Контрольна Колегія з Генеральним Контрольним на чолі” [cclxii]. Великим Збором УГВР 15 липня 1944 р. Головою Президії (Президентом) УГВР було обрано Кирила Осьмака, членами Президії УГВР – Василя Мудрого, Івана Гриньоха, Івана Вовчука, Головою Генерального Секретаріату і одночасно генеральним секретарем військових справ – Романа Шухевича, Генеральним Суддею – Ярослава Біленького, членами Генерального Секретаріату – Миколу Лебеда (закордонні справи), Ростислава Волошина (внутрішні справи), Йосипа Позичинюка (бюро інформації) [260].

29 квітня 1944 року у Львові в Соборі Святого Юра було проголошено про об'єднання в єдиний політично-громадський центр Української (Київської) Національної Ради, Української Національної Ради у Львові та групи депутатів Сойму Карпатської України. В даному випадку мала місце спроба об'єднання, фактично відновлених двох перших організацій, оскільки діяльність і Української Національної Ради, створеної 5 жовтня 1941 року в Києві з

ініціативи ОУН під проводом А.Мельника, і Української Національної Ради у Львові, створеної 30 липня 1941 р. у Львові фактично з ініціативи ОУН під проводом С.Бандери, через короткий час після свого створення була припинена окупаційним фашистським режимом, а частина їхніх членів зазнала жорстких репресій (включно з ув'язненням до концтаборів та розстрілами). Новоутворене об'єднання, яке отримало назву Українська Національна Рада (згодом перейменована на Всеукраїнську Національну Раду) очолив проф. Микола Величківський. Його заступниками стали митрополит Андрій Шептицький та проф. Августин Штефан. Всеукраїнська Національна Рада, маючи за мету “репрезентацію волі і єдності Українського Народу”, вже в одному з перших своїх документів заявила, що визвольна боротьба українського народу “/.../ триватиме далі, аж до повного здійснення засади самовизначення Української Нації через побудову Суверенної Соборної Української Держави” [cclxiii]. У “Платформі Всеукраїнської Національної Ради (ВУНР)” (Братіслава, серпень 1944 р.) говорилося: “/.../ 4. ВУНР стоїть на засаді народовласти з переходовим етапом найбільш двох років чинності Революційного Парляменту, скликаного ВУНР. Спосіб і характер керування українською державою остаточно визначить Всенародний Парламент, члени якого обираються загальним, рівним, прямим, таємним і безпосереднім голосуванням. Судову владу в Українській Державі здійснює незалежне судівництво /.../ 6. В стосунках з іншими народами ВУНР визначає за кожним народом право на його повне політичне і державно-економічне самовизначення на його етнографічній території. 7. Національним меншостям в Українській Державі ВУНР передбачає забезпечення цілковитої громадянської свободи й рівноправності, якщо ці громадянами незаперечно будуть підпорядковуватись зобов'язуючим в українській державі законам і працюватимуть на користь української держави. 8. В земельному, промисловому й ремісничому питаннях ВУНР додержується засад приватної власності і докладніше їхнє розв'язання покладає на Всенародний Парламент. 9. ВУНР визначає право громадянина української держави на свободу релігії,

думки й слова, а також право на освіту, соціальне забезпечення, охорону здоров'я та особистого майна” [cclxiv].

Спроби Всеукраїнської Національної Ради і Української Головної Визвольної Ради створити спільну політичну платформу на переговорах у Братиславі осінню 1944 р. не мали успіху, і ВУНР фактично припинила в 1946 р. свою діяльність на еміграції. Діяльність УГВР на території України було припинено разом із припиненням активної збройної боротьби ОУН-УПА в кінці 40-х на початку 50-х років минулого століття, а її представництво на еміграції (Закордонні частини УГВР) продовжували свою політичну діяльність протягом всього повоєнного періоду. Вище згадані документи, а також і ряд інших матеріалів (документів, актів) українського національно-визвольного руху 40-х років ХХ ст., враховуючи насамперед їхній зміст, сутність, призначення, форму та мову викладу і т.д., сьогодні називають документами “конституційно-демократичного, західного” взірця, в яких воля народів визнавалась єдиним джерелом національної державності [61, с.424].

Відзначаючи, в 1994 році півстолітній ювілей від часу створення УГВР, один з її членів-засновників Мирослав Прокоп аргументовано відзначав, що “/.../ УГВР, УПА і ОУН не починали історії від себе Вони не були відірвані від попередніх ланок визвольної боротьби народу. У першому реченні Універсалу УГВР є покликання на революційні події в Україні 1917 і наступних років, на побудову тодішньої самостійної української держави. Таким чином, збереглася тяглість у розвитку української політичної думки і дії /.../ УГВР і організований український визвольний рух того періоду перекидали ідейні мости до пізніших етапів українського культурного і державного відродження, отже до шістдесятників, руху опору, самвидаву, Гельсінської Спілки, незалежно від того, що вони репрезентували зовсім інші форми боротьби” [cclxv, с.23].

2.3. Розвиток конституційних ідей в 50-80-ті роки ХХ століття

Після Другої світової війни в політичних колах української еміграції все частіше стали звучати заклики до об'єднання своїх зусиль в єдиному політичному центрі. Далеко не останню роль в цьому процесі відігравав і факт збройної боротьби УПА та підпілля ОУН на західно-українських землях. Адже, навіть формально, організація допомоги (у будь-якому вигляді) останнім вимагала як мінімум узгоджених дій з боку українських політичних організацій, які опинились на еміграції. У зв'язку з цим Президент УНР в екзилі А.Лівицький 10 квітня 1948 року говорив: “Сучасні обставини, серед яких живе український народ, вимагають якнайбільшої активізації українських визвольних змагань і посилення державотворчої праці, як унутрі українського народу, так і на міжнародньому форумі, а разом з тим об'єднання для цієї великої мети всіх членів української нації. Тому що закони про “Тимчасове Верховне Управління” і про “Державну Народну Раду” від 12.11.1920 року були ухвалені на території України і вимагають у сучасних умовах деяких доповнень і змін, я Голова Директорії Української Народної Республіки, нав'язуючи до актів українського національно-державного будівництва і до традиції української національно-визвольної боротьби від давнього минулого по сьогоднішній день, та спираючись на волю діючих тепер українських політичних організацій, приймаю від них узгоднений між ними законопроект під назвою “Тимчасовий Закон про Реорганізацію Українського Державного Центру” і на підставі пропозиції Уряду Української Народної Республіки проголошую його законом” [cclxvi, с.9-10].

Згідно із ст.1 вищеназваного документу, органами ДЦ УНР в екзилі став Президент УНР, його заступник (Віце-президент), Уряд та Українська Національна Рада. Тут же було чітко зазначено, що у своїй діяльності ДЦ УНР “/.../ спирається на державні традиції української історії, на акти 22 січня 1918 і 1919 років та на всі наступні державні акти і на революційно-визвольну

боротьбу українського народу на рідних землях, спрямовану на відновлення суверенності соборної Української Держави” [cclxvii].

Українська Національна Рада визначалась як тимчасовий законодавчий та представницький однопалатний орган, до складу якого входили представники українських політичних партій. Серед її повноважень: ухвалення законів та бюджету, ратифікація міжнародних угод та договорів, затвердження звітів уряду, обрання Президента та Віце-президента УНР, Голови та Президії Української Національної Ради, членів Конституційного трибуналу тощо. Президент репрезентує ДЦ УНР, “іменує” Голову Уряду, виконує функції Верховного командувача, затверджує закони прийняті Українською Національною Радою та виконує ряд інших повноважень. Уряд УНР відповідає за свою діяльність перед Українською Національною Радою та перед Президентом. Уряд складається з Голови та членів Уряду і має “такі ресорти: 1. Зовнішніх справ. 2. Внутрішніх справ. 3. Військових справ. 4. Юстиції. 5. Культури. 6. Господарських справ. 7. Фінансів. 8. Інформації. 9. Краєвих справ. 10. Державного секретаря” [cclxviii, с.311].

Від часу створення Української Національної Ради і до кінця 80-х років ХХ ст. відбулося десять сесій Української Національної Ради: перша Сесія УНРади – Авґсбург, Німеччина, 1948 р.; друга – Мюнхен, Німеччина, 1950 р.; третя – Мюнхен, 1954 р.; четверта – Мюнхен, 1957 р.; п’ята – Мюнхен, 1962 р.; шоста – Мюнхен, 1967 р.; сьома – Лондон, 1972 р.; восьма – Мюнхен, 1979 р.; дев’ята – Торонто, Канада, 1984 р.; десята – С.Бавнд Брук, США, 1989 р. [238, с.385]. На сесіях Української Національної Ради розглядались різні питання політичного характеру, зверталась увага світової громадськості до ситуації пов’язаної із питаннями відновлення державної незалежності українського народу, з політичними репресіями на західних землях України, пізніше – станом забезпечення прав та свобод українців в СРСР, станом розвитку української культури взагалі, та української мови і літератури зокрема.

Після Другої світової війни, традиції українських вищих навчальних та наукових закладів на еміграції продовжили Український Вільний Університет (перенесений в 1945 р. до Мюнхена), Український Техніко-Господарський Інститут (з 1945 р. у Регензбурзі), Українська Вільна Академія Наук (1945 р., Авґсбург, з початку 50-х років – представництва в Канаді та США), Український Католицький Університет (1963 р., Рим) та інші. В центрі уваги українських вчених-правознавців на еміграції, актуальними залишаються питання розвитку національної державності, зокрема аналіз державного будівництва періоду УНР-ЗУНР, так і загальні проблеми розвитку конституційної держави. В післявоєнний період (40-80-ті рр. ХХ ст.) з'являються роботи: Андрія Білинського “Громадські організації в СРСР” (1969), “Підготовка проекту радянської конституції”(1970); Бориса Вітошинського “Самовизначення - потоптаний принцип міжнародного права” (1963); Соломона Гольдемана “Жидівська національна автономія в Україні 1917-1920” (1967); Зенона Нижанковського “Процес В'ячеслава Чорновола: спроба юридичної аналізи” (1971); Лева Окіншевича “Вступ до науки про право і державу” (1949); Юрія Панейка “Етичні моменти в державному житті” (1948), “Теоретичні основи самоврядування” (1963); Лева Ребета “Права та інтереси в німецькому і австрійському адміністративному праві” (1956); Володимира Савчака “До питання про тяглість і переємність УНР – УРСР” (1971); Зиновія Соколюка “Проблеми легальности в СРСР” (1964), “Партія державний суверенітет” (1974), “Громадянські свободи в СРСР” (1975), Матвія Стахіва “Зміна назви держави як вислід розвитку держави” (1948), “Директорія Української Народної Республіки (До питання державно-правного розвитку Української Держави)” (1958); “Тимчасова Конституція УНР від 26.11.1918 р.” (1961); Володимира Трембіцького “Історичні та правні основи українського державного гербу” (1971); Теодора-Богдана Цюцюри “Боротьба українців у Віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію” (1980); Олександра Юрченка “Чинне право в Україні. Нарис основних засад”

(1948), “Федеративні форми советської державної структури і їх ідеологічно-правні функції” (1952), “До питання советизації національних республік СРСР (на досвіді України)” (1954), “Природа і функції советських федеративних форм” (1956), “Державно-політичний стан УРСР в світлі сьогоднішніх советських концепцій” (1956) та інші [248; cclxix].

В центрі уваги наукових досліджень українських вчених правознавців в еміграції, на відміну від міжвоєнного періоду, все частіше стає аналіз існуючої на той час радянської державно-політичної системи. Виходячи з позицій класичного конституціоналізму, розуміння змісту і сутності конституційної держави, її основних інститутів (прав і свобод людини, парламентаризму, розподілу влади, місцевого самоврядування і т.д.) українськими вченими в еміграції правознавцями та політологами (радянологами) обґрунтованій критиці піддавались як вся радянська правова система, так і окремі інститути радянського державного права. При цьому особлива увага зверталась на фактичну підміну загальноприйнятих (відомих) на той час в конституційно-правовій науці понять. Так, проф. Лев Окіншевич аналізуючи радянську правову систему кінця 40-х років минулого століття писав: “/.../ коли ми маємо діло з Советським Союзом, то ми почасти входимо в сферу умовних понять. Деякі назви перестають відповідати своєму змістові, зміст, на ділі часом має інший, а часом і цілком протилежний назві характер. Це й тепер часто не дає можливості стороннім спостерігачам розібратися в справжньому стані речей. Можна припустити, що історики права майбутніх часів, які досліджуватимуть історію советської держави, багатьма сторонами будуть у складному становищі, якщо не розумітимуть умовности ряду понять у цьому державному механізмові” [cclxx, с.212]. І далі, так в СРСР фактичну владу “/.../ мають, насамперед, /.../ партійні (комуністичної партії – Н.С.) організації. Це значить, що вирішальне слово в районі має не голова райвиконкому, але секретар райкому, в області – не голова облвиконкому, але секретар обкому, в центрі – не голова ради міністрів, але генеральний секретар партії (з часу 2-ої війни в

багатьох випадках у центрі й республіках стали сполучати посади генерального секретаря партії та голови ради міністрів)” [270, с.213]. Даючи загальну характеристику радянській державі загалом, Л.Окіншевич пише про неї як про “/.../ надзвичайно централізований механізм, в якому кожна ланка місцевого управління керується директивами, що йдуть із союзного центру, який одночасно є центром комуністичної партії. Фактична уніфікація державно-правної структури всіх частин Советського Союзу останнім часом набирає виразного характеру денаціоналізації неросійських країн” [270, с.215].

Умови для розвитку національної конституційно-правової думки на території Української РСР в повоєнний (після Другої світової війни) період залишалися надзвичайно складними. Остання, в її класичному розумінні (сприйнятті), особливо в перше повоєнне десятиліття, могла існувати виключно в підпіллі. Тогочасні суспільно-політичні реалії, схарактеризовані Ю.С.Шемшученко як “/.../ умови жорсткої сталінської командно-адміністративної системи і партійних вимог послідовно-класового підходу до дослідження суспільних явищ” [cclxxi], закономірно не залишали жодних шансів як на природне (вільне) існування, так і на подальший розвиток конституційно-правових ідей в колишньому СРСР. Радянська юридична наука, в т.ч. і та її частина, яка існувала на території Української РСР (мова іде в основному про науковців Сектору держави і права АН УРСР, юридичних факультетів Київського, Львівського, Одеського університетів, Харківського юридичного інституту, юристів-практиків і т.д.), була приречена на відповідне ідеологічне “опікунство (обрамлення)” з боку державних та партійних органів. Останнє, особливо гостро стосувалось тієї частини, яке безпосередньо мала б досліджувати публічно-правові інститути. Тому цілком зрозумілим є те, що в колишньому Радянському Союзі не існувало конституційного права як науки в його класичному розумінні, а було радянське “державне статичне право” перехід від якого до конституційного права в Україні фактично почався тільки після 1990 року [cclxxii]. На думку Ю.М.Тодики, для радянського державного

права всіх періодів його розвитку “/.../ вихідними концептуальними положеннями були: а) диктатура пролетаріату (на першому етапі розвитку радянської держави); б) керівна роль однієї політичної партії; в) не сприйняття теорії розподілу влади; визнання Рад депутатів трудящих, а потім Рад народних депутатів в якості єдиної і найбільш ефективної форми народовладдя; д) визнання пріоритету державної і колгоспно-кооперативної форм власності; е) пріоритет колективних інтересів над приватними” [cclxxiii, с.172]. Все це певним чином обумовило, для прикладу, появу наукових праць в сфері радянського державного права, підготовлених співробітниками Сектору держави і права АН УРСР в перше повоєнне десятиліття, як то: Бабія Б.М. “Встановлення Радянської влади в Західній Україні і воз’єднання її з Українською РСР” (1950), “Геніальний ленінський твір про державу і революцію (До 35-річчя праці В.І.Леніна “Держава і революція”); “Питання соціалістичної законності в 13 томі творів Й.В.Сталіна” (1952), “Місцеві органи державної влади Української РСР”(1956); Корецького В.М. “Розквіт суверенітету Української Радянської Соціалістичної держави в складі СРСР” (1954); Рознатовського І.М. “Сталін про Радянську державу”, “Роль Радянської держави в будівництві соціалізму і комунізму в СРСР” (1953), “Сільські Ради - органи державної влади” (1955); Таранова А.П. “Під сонцем Радянської Конституції” (1952), “Радянська виборча система - найдемократичніша в світі” (1953), “Конституція СРСР - Конституція перемігшого соціалізму”(1956); Терлецького В.М. “Участь народних мас у діяльності Рад” (1955) та інші.

Загальне “полегшення” в суспільстві, яке наступило з початком “хрущовської відлиги” загалом позитивно вплинуло і на стан розвитку державно-правових досліджень в УРСР. Так, для прикладу, в роботі вищезгаданого сектору держави і права АН УРСР в “/.../ хрущовський період більше уваги стало приділятися поглибленню зв’язків науки з практикою державно-правового будівництва” [231]. Основна увага науковців-юристів в галузі державного права і радянського будівництва, була зосереджена на

питаннях державно-правового розвитку УРСР, нормативної природи і основних принципів радянських конституцій, форм та методів діяльності місцевих Рад депутатів трудящих як в цілому, так і в окремих галузях господарського та культурного життя. В цей час з'являються роботи В.Є.Бражнікова “Обласна Рада депутатів трудящих” (1959), Є.Ф. Мельника “Діяльність місцевих Рад по охороні прав матері і дитини” (1956), В.Л.Мунтяна “Місцеві Ради і охорона природи”(1961), а також бібліотечки на допомогу працівникам місцевих органів державної влади – “На допомогу працівникам сільських Рад депутатів трудящих “(1955, 10 брошур) та “Бібліотечка працівника районної ради” (1958, 10 брошур). Значну роль у вивченні явища “радянської конституції” відіграли роботи А.П.Таранова “Історія Конституції Української РСР” (1957) та “Основні принципи Конституції Української РСР” (1962) [cclxxiv, с.37-38]. На юридичному факультеті Львівського державного університету в другій половині 50-х років на проблемах сутності та змісту радянської законності працював П.О.Недбайло, в загальних рисах розуміючи під останньою – правовий режим суспільного життя, що є “/.../ відносно самостійним явищем в складі державно-правової надбудови, яке має специфічні закономірності, властивості і яке не ототожнюється ані з законодавством, ані з застосуванням права”. Згодом, його науковими інтересами стають питання аналізу проблем норм соціалістичного права, їхнього тлумачення і застосування; з'являються його монографічні роботи “Радянські соціалістичні правові норми” (1959) та “Застосування радянських правових норм” (1960) [cclxxv]. В середині 50-х на початку 60-х ХХ ст. на юридичному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка С.Е.Базилевичем було підготовлено до друку окремий курс лекцій з державного права зарубіжних країн. Частина цієї праці побачила світ у вигляді окремих статей, лекцій, брошур (зошитів), а саме: “Основні права громадян у сучасних буржуазних країнах” (1956), “Державне право буржуазних країн. Загальна частина” (1957), “Державний федеральний апарат США”(1958), “Вищі органи державної влади і управління Англії”(1959),

“Основи державного ладу Франції”(1961), “Предмет, система і джерела державного права буржуазних країн” (1964), “Конституції буржуазних країн”(1965) та інші [cclxxvi]. Співробітниками Київського державного університету імені Тараса Шевченка в ті роки були підготовлені монографії “Раднаргоспи економічних адміністративних районів УРСР” (1959) та “Буржуазний федералізм” (1962), автором яких був проф. Г.А.Александренко, а також підручник “Радянське державне право” (1968), автори В.В.Цветков та С.О.Макогон) [229, с.165]

Приблизно від другої половини 50-х років в Україні розпочався процес зародження (відновлення) руху політичного опору існуючому режиму. На противагу радянській політико-правовій системі з її суспільними цінностями та постулатами, інститутами державної влади і т.д. несміливо протиставлялась система конституційної держави, яка стоїть на засадах загальної демократії, цінності прав та свобод людини, розподілу влади і парламентаризму, місцевого самоврядування тощо. Так, в 1956 р. широкий світовій громадськості став відомим “Відкритий лист до відділу прав людини Організації Об’єднаних Націй і всього культурного світу від в’язнів-табірників СРСР”. Даний документ був датований 30.09.1955 р. і підписаний українськими політичними в’язнями сталінських концтаборів Мордовії. Він став одним із перших політичних документів українського руху опору після припинення збройної боротьби українського національно-визвольного руху 40-50-х рр. (ОУН-УПА), який містив вимоги конституційного характеру. Автори листа, звертаючи увагу світової громадськості на нелюдські умови утримання в’язнів в сталінських концтаборах, де утримувались мільйони українців, говорили також і про те, що “/.../ ми українці як прихильники всякому рухові, що стремить до свободи і правди, ставимося прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівно ж до самовизначення всіх народів, як і до самовизначення Української Соборної Держави /.../ Вимагаємо повного соціального забезпечення сиріт, вдів, непрацездатних батьків, рідні яких впали

жертвою жорстокої несправедливості: також цих осіб і їх рідних, які втратили в таборах фізичну повноцінність і не встигли забезпечити себе чи сім'ю /.../ Всі пустинні землі, рудники, шахти, лісові масиви, які після освоєння чи відкриття ввійшли в склад СРСР, повинні належати тим народам, члени яких їх освоювали і всіяли їх своїми кістками /.../ на Україні повинні розміщуватись військові частини складені тільки з українців і українського командування, всі бійці і командири неукраїнського походження повинні бути виведені за межі нашої землі. Це саме відноситься і до адміністративних установ і органів безпеки – МВД. Всіх порушників закону української національності повинні судити суто-українські народні чи військові суди і кару вони (порушники – Н.С.) повинні відбувати в межах своєї землі” [cclxxvii].

У проекті Програми підпільної Української Робітничо-Селянської Спілки (УРСС), створеної на межі 50-х та 60-х років минулого століття у Львівській області Лук'яненком Л.Г., Кандибою І.О., Віруном С.М. та іншими, говорилося, що “/.../ Ми (члени УРСС – Н.С.) боремось за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні і духовні потреби своїх громадян на ґрунті усупільнення економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму, по-друге, в якій би всі громадяни дійсно користувалися політичними свободами і визначали напрямок економічного і політичного розвитку України – такою є остаточна боротьба нашої “партії” /.../ Засобом нашої боротьби, боротьби за певний наш ідеал, яким є самостійність України з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм /.../ Справа утворення Самостійної України кінець кінцем вирішуватиметься не лише партією, а всім українським народом /.../ мета першого етапу нашої боротьби полягає в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення незалежної національної держави. Методи досягнення цієї мети мирні, конституційні” [cclxxviii]. На думку В.Речицького, положення проекту Програми УРСС є свідченням прийняття окремих ідеалів і цінностей соціалізму

у національному забарвленні (оболонці) політичною опозицією в Україні на початку 60-х років XX ст.[61, с.426].

Рух опору поступово поширюється й на Південь України. Так, наприкінці 1964 – на початку 1965 рр. в Херсонському мореплавному училищі група курсантів на чолі з Данилом Кулиняком створила організацію “Вісник свободи України”, розробила її Програму та Статут. Цими документами передбачалось, насамперед, домагатися втілення в життя норм Конституції СРСР, зокрема права націй на самовизначення шляхом проведення референдумів. Ідеї та погляди (вимоги) конституційного характеру присутні в діяльності дисидентського руху мав в Донецьку (Григорій Гайовий), в Запоріжжі (Володимир Савченко, Володимир Чернишов) та в інших містах України [cclxxix, с.168].

Офіційні дослідження державно-правових явищ в СРСР велись відповідно до певних ідеологічних установок, серед яких була також і думка про неможливість існування при соціалізмі антогоністичних протиречностей. Тому, як правило, “/.../ наукові дослідження виходили із теорії безконфліктності державно-правової (радянської – Н.С.) системи”. Саме останнє, разом із догматизмом було, на думку Ю.М.Тодики, характерним для “брежнєвського періоду” розвитку загалом радянського державознавства [273, с.172]. В цей час з’являються роботи В.М.Максименка “Демократія і дисципліна у Радянському суспільстві”(1972 р.), Г.О.Мурашина “Органи прокуратури в механізмі Радянської держави”, А.П.Таранова “50 років Союзу РСР” (1972 р.), І.П.Бутка та Ю.С.Шемшученка “Місцеві Ради і забезпечення законності”, М.І.Корнієнка “Правове становище відділів і управлінь виконавчих комітетів місцевих рад” (1973 р.).

В той же самий час, дотримання режиму соціалістичної законності, норм і принципів радянської конституції вимагали в квітні 1968 р. 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів протестуючи проти незаконних репресій і закритих судів, що відбулися в Україні протягом 1965-1966 рр. У

своєму відкритому листі на адресу політичного та державного керівництва СРСР вони писали: “/.../ нас не може не тривожити те, що під час проведення багатьох із цих процесів порушувалося закони нашої країни /.../, усі процеси /.../ провадилися в закритому порядку – всупереч тому, що прямо і неоднозначно гарантоване Конституцією СРСР, Конституціями союзних республік та їх кримінальними кодексами /.../. Ми вважаємо, що порушення принципу прилюдності судочинства іде в розріз із рішеннями XX і XXII з’їздів партії про відновлення соціалістичної законності, врозріз із інтересами радянського суспільства, є глумом над найвищим законом нашої країни – Конституцією Союзу Радянських Соціалістичних Республік – і нічим не може бути виправдане” [cclxxx].

Ціла низка вимог конституційного характеру в частині забезпечення належних прав представників різних національностей в СРСР, законних прав та інтересів українського народу в різних сферах суспільного життя міститься в листі Святослава Карованського до Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР (10.04.1966 р.). Мова іде про наступні вимоги: “/.../ 1. Припинити всі види національної дискримінації єврейського населення. 2. Відновити державність кримських татар і німців Поволжя. 3. Повернути нерухоме майно сім’ям несправедливо висланих і репатрійованих тепер народів. 4. Повернути несправедливо висланих на Сибір представників народів Прибалтики, Західних України і Білорусії, Молдавії. 5. Провести розслідування безслідного зникнення латвійських військовослужбовців. 6. Провести широку амністію усім жертвам культу особи Сталіна /.../ 8. Розглянути питання дискримінаційного становища українського населення Кубані, Білгородщини та Стародубщини і вжити заходів до усунення його /.../ 11. Переглянути систему паспортних обмежень і засудити паспортну дискримінацію /.../ 12. Переглянути кордони національних республік з метою встановлення точних етнографічних границь” [cclxxxi].

З часом в середовищі політичних дисидентів на Україні конституційні вимоги до правлячого режиму формулюються більш виразно. Так, у відкритому

листі депутатам Рад України (квітень 1969 р.) дисидент Антон Коваль вимагав прийняти шляхом референдуму нову демократичну Конституцію УРСР, а також демократизувати вибори до Рад всіх рівнів та створити свого роду систему захисту органів радянської влади від узурпації комуністичною бюрократією. В новій Конституції УРСР пропонувалось закріпити положення про національне (українське) міністерство оборони, якому необхідно “/.../ підпорядкувати військові з’єднання Збройних Сил СРСР, що формуються з населення республіки”, створити і закріпити в Конституції Республіки положення про Конституційний суд, який “/.../ розглядав би справи з питань відповідності законів до Конституції УРСР, а також скарги громадян щодо порушення їх прав та свобод”, обрання Генерального Прокурора Республіки таємним голосуванням на сесії Верховної Ради СРСР. Крім того, разом із прийняттям нової конституції пропонувалось ліквідувати цензуру (“Головліт”), розпустити КДБ, передавши частину його функцій військовій розвідці та органам внутрішніх справ, заборонити державним органам порушувати кримінальні справи на громадян СРСР за їхні політичні та філософські погляди, висловлювання і поширення цих поглядів, надати українцям, що проживають у РРФСР такі ж самі можливості, які мають росіяни на території УРСР [cclxxxii].

В середині 70-х років українські дисиденти та політичні в’язні головним чином звертали увагу на порушення конституційних прав та свобод громадянина в СРСР, зокрема щодо права виїзду за межі Радянського Союзу [cclxxxiii]. “Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах між Особою і Державою” ставила собі за ціль створена у листопаді 1976 р. Українська Гельсінська Група (інша більш відома широкому загалу назва – Українська Гельсінська Спілка(УГС) [cclxxxiv].

На цьому місці, можна погодитись з думкою про те, що в цілому ідеї українських політичних дисидентів 70-х років мали ліберально-демократичний

характер [61, с.427]. Свідченням останнього, є наприклад, звертання УГС "До країн-учасниць Белградської Наради влітку 1977 р., в якому вимагалось звільнення всіх політв'язнів і ліквідація відповідних статей кримінальних кодексів, які передбачають кримінальне переслідування за політичні переконання, відкриття кордонів країни для вільного виїзду і в'їзду, вільний доступ до інформації (наукової, мистецької, літературної, особистої і т.д.), ліквідація смертної кари (оскільки “/.../ держава не може народити життя, вона не має права і відбирати його”) тощо [cclxxxv]. В той же самий час, у середовищі українських політичних в'язнів СРСР починаючи приблизно з другої половини 70-х років XX ст. все частіше заходить мова про далішні шляхи розвитку руху опору в Україні. У відомому сьогодні з публікацій листі політичних в'язнів Олексія Тихого і о. Василя Романюка (приблизно межа 1977-1978 рр.) говорилися, що українці є одним з найбільш волелюбних та демократичних за способом життя, працьовитих і миролюбних народів світу. Тому у майбутній незалежній Україні кожна людина повинна вільно і необмежено користатися особистими, майновими, соціальними, політичними та іншими правами [cclxxxvi].

Важливим у розумінні сутності дисидентського руху опору 60-70-х років, його прихильності (відданості) ідеям та цінностям демократичної конституційної держави, громадянського суспільства стала стаття активного члена УГС Юрія Литвина “Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи”, написана в квітні 1979 р. "Суспільство, говорить в цій статті, – це живий організм, що живе і розвивається за своїми природними законами з тенденціями до всебільшої свободи /.../ Інакодумство в Україні має глибокі революційно-демократичні і ліберальні традиції /.../ Свободолюбство, демократизм є характерними ознаками як українця, так і всієї української нації” [cclxxxvii, с.344]. І далі, “/.../ сучасний правозахисний рух – це боротьба за такий спосіб життя, яке мирно розвивається за власними законами, прагнучи все більшої демократії свободи, де людина була б творцем своєї долі, а не

придатком партійно-державної машинерії, де б суспільство диктувало свою волю державі, а не навпаки /.../. Захист прав і свобод людини без захисту прав і свобод нації не має під собою ґрунту. Українська правозахисна група за своїми принципами має вести боротьбу з політикою офіційного й неофіційного великодержавного шовінізму в його найрізноманітніших проявах, захищати право нації на свій самобутній розвиток, без чого не можна вести успішну боротьбу за свободу соціальну та особисту” [287, с.347]. Не можна не погодитись з думкою Г.Касьянова про те, що український дисидентський рух опору 1960-80-х рр., став крім усього іншого, своєрідним генетичним кодом подій, які привели до незалежності України. Адже, більшість вимог, програм, ідей, які висувались цим рухом в попередні тридцять років, у тій чи іншій мірі здійснювалися або здійснюються в сучасній Україні. Рух опору 1960-80-х рр. у багатьох своїх проявах став завершенням майже вікової духовно-політичної еволюції української інтелігенції, своєрідним підсумком розвитку її ідейної традиції [cclxxxviii, с.5].

Остання радянська Конституція для України була прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року. Ця Конституція була підготовлена в якості республіканського аналогу Конституції СРСР 1977 р., відомій в радянській правовій науці як “конституція розвинутого соціалізму і загальнонародної держави” [cclxxxix; ccxc; ccxci]. Відповідно Конституція УРСР 1978 базувалась, як і всі її попередники, на відповідній союзній конституції (Конституції СРСР 1977 р.); вона була четвертою з черги і останньою серед Конституцій УРСР.

Конституція УРСР 1978 р. визначалась як основний закон Української Радянської Соціалістичної Республіки В її преамбулі вказувалось на наступність “конституційного розвитку” України, ідей і принципів Конституцій 1919, 1929, 1937 рр., а носієм влади проголошувалися не трудящі, а народ. Закріплювалося всевладдя рад народних депутатів, демократичний централізм, т.з. принципи соціалістичної демократії та соціалістичної законності; КПРС

визначалась як "керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій". Конституція передбачала систему прав і обов'язків громадян, декларувала суверенітет УРСР та її право вільного виходу з СРСР [ccxcii].

У Конституції УРСР 1978 р. закріплювалася приналежність влади народу. Здійснення влади покладалося на систему Рад народних депутатів, що складали "політичну основу" УРСР. У ст. 3 Конституції УРСР закріплювався принцип демократичного централізму, на основі якого єдине партійне керівництво повинне було сполучатися з творчою активністю мас на місцях. У ст. 4 Конституції УРСР закріплювався принцип соціалістичної законності, охорони прав і свобод громадян. Інститут референдуму і всенародних обговорень найбільш важливих питань державного життя передбачався в ст. 5. Керівної і направляючої силою суспільства була названа КПРС, що, як передбачалося, повинна була діяти в рамках Конституції України. Найвищим органом державної влади в Українській РСР, згідно з Конституцією 1978 р., визнавалася Верховна Рада УРСР. Вона складалася з 650 депутатів і мала скликатись на чергові сесії двічі на рік. До її виключної компетенції належали питання прийняття і внесення змін до основного закону (Конституції), затвердження державних планів економічного і соціального розвитку, державного бюджету і звітів про їх виконання, утворення підзвітних органів. Право законодавчої ініціативи надавалося Президії ВР УРСР, її постійним комісіям, депутатам, Раді Міністрів УРСР, Верховному Суду УРСР, Прокурору УРСР та громадським організаціям в особі їх республіканських органів. Президія ВР УРСР визначалася як постійно діючий орган Верховної Ради УРСР, їй підзвітний, і в період між сесіями виконувала функції найвищого органу державної влади. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади визначався уряд – Рада Міністрів УРСР. Для вирішення питань, пов'язаних з керівництвом народним господарством, державним управлінням, як постійнодіючий орган Ради Міністрів діяла її президія. Міністерства і відомства УРСР

підпорядковувалися Раді Міністрів УРСР безпосередньо, збережені з попередньої системи союзно-республіканські перебували у подвійному підпорядкуванні. Обласні, міські, районні у містах, селищні і сільські ради народних депутатів визначались органами державної влади на місцях (на відповідних територіях) і мали вирішувати всі питання місцевого значення. Сесії місцевих рад скликалися не менш як 4 рази на рік. Виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад були їхні виконкоми. Суд. влада, як і в Конституції 1937 р., не визнавалась окремою гілкою влади; вона іменувалася правосуддям, що покладалося на Верховний Суд УРСР, обласні, Київський міський суди, районні (міські) народні суди. Вищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів із боку державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснювався Генеральним прокурором СРСР через підлеглих йому Прокурора УРСР та обласних прокурорів [292].

Порівняно з попередньою радянською конституцією для України (Конституцією УРСР 1937 р.), система органів державної влади УРСР формально зазнала певних змін. Ради депутатів трудящих були перейменовані на ради народних депутатів. Строк повноважень Верховної Ради УРСР збільшувався до 5 років, інших (місцевих) рад – до 2,5 року. Певною новацією стала окрема глава про народного депутата, що закріплювала його статус як “повноважного представника народу в Радах народних депутатів”, який у своїй діяльності “керується загальнодержавними інтересами, враховує запити населення виборчого округу, добиватися втілення в життя наказів виборців” (ст.92). Депутат визнавався особою недоторканною, мав право запиту і міг бути у будь-який час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

Право на участь політичному житті країни Конституція УРСР 1978 р. надала також профспілкам, ВЛКСМ, кооперативним і іншим громадським організаціям (ст. 7). Основним напрямком розвитку політичної системи був названий подальший розвиток соціалістичної демократії. У ст. 37 Конституції

УРСР громадянам гарантувалася вся повнота політичних прав і воль. Однак ці права забезпечувалися лише з метою зміцнення і розвитку соціалістичного ладу (ст. 48). Право на об'єднання в громадські організації також закріплювалося в Конституції УРСР з метою комуністичного будівництва (ст. 49). У ст. 46 Конституції УРСР містилось положення про право громадян на участь у керуванні державними і суспільними справами.

Виборча система за Конституцією УРСР 1978 р. формально будувалася на основі рівного, прямого, загального виборного права при таємному голосуванні (ст. 84). Кандидати на вибори могли висуватися КПРС, профспілками, ВЛКСМ, кооперативними й іншими громадськими організаціями, трудовими колективами і зборами військовослужбовців. Передбачалися також накази виборців депутатам (імперативний мандат – ст. 91). Конституція виходила з ідеї планування соціального розвитку республіки (глава 16), що підтверджується також аналізом статей Конституції УРСР 1978 р. про права і свободи громадян. У Конституції УРСР 1978 р. не визнавалася можливість політичної опозиції. Її відрізняли шаблонізовані й уніфіковані, відповідно до вимог Конституції СРСР 1977 р., норми. У ній не проявилася та й не могла проявитися етнокультурна і політична самобутність України. Конституція України 1978 р. ніяк не підкреслювала доведеного історично волелюбності українського народу, його прагнення до незалежності. Перегляд її положень почався лише з розпадом СРСР і знаходженням Україною незалежного політичного статусу [61, с.435].

Після прийняття нової Конституції УРСР, появляється ціла низка нових монографічних досліджень, підручників, брошур, статей. Серед них роботи В.Є.Бражникова, Р.К.Давидова, А.І.Недогрєва “Конституційний розвиток демократичних принципів організації і діяльності Рад народних депутатів” (1977), І.П.Бутка “Основний закон СРСР” (1977), І.А.Тимченка “Законодавча діяльність у сфері державного управління” (1978), О.Ф.Фрицького “Місцеві Ради народних депутатів та управління” (1978), “Виконавчий комітет місцевої

Ради народних депутатів (проблеми удосконалення організації і діяльності)” (1980) та багато інших.

У 80-ті роки минулого століття над проблемами радянського державного права, державного права зарубіжних країн, радянського будівництва в Інституті держави і права АН УРСР, на юридичних факультетах Київського, Львівського, Одеського університетів, економіко-правовому факультеті Донецького університету, Харківському юридичному інституті, Київській вищій школі МВС СРСР працювала ціла група вчених-правознавців. Предметом їх дослідження в основному залишалися питання сутності та змісту “радянських конституцій”, критика буржуазного державного права, інститути радянської правової системи, зокрема увага і даліше приділялась питанням місцевих Рад народних депутатів. Роботи українських радянських вчених-правознавців того періоду, як і їх попередників, дуже часто були надто заідеологізованими та в значній мірі віддаленими від матерії конституції (в її класичному розумінні), конституційної держави та конституціоналізму.

На передодні зникнення з політичної карти світу СРСР і відповідно його союзних республік, в т.ч. і УРСР, конституційні ідеї в українській суспільній та політичній думці як єдиному, цілісному загально національному явищі, по суті склалися з декількох відносно самостійних напрямків, основними з яких були офіційна радянська конституційно-правова доктрина, конституційні ідеї в українському дисидентському русі та конституційно-правові погляди української діаспори у західному світі. Після відновлення державної незалежності України в 1991 році всі ці напрямки фактично злились в одне русло, утворивши небачений досі симбіоз ідей та поглядів на конституційне майбутнє України. У зв’язку з цим, логічним стало припинення існування Державного Центру УНР в екзилі. 14-15 березня 1992 року в м.С.Бавнд Брук (США) на Надзвичайній сесії Української Національної Ради було прийнято рішення про складення повноважень і припинення діяльності Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі, які він виконував упродовж

семидесяти двох років поза межами України [ccxciii]. “Складаючи свої повноваження, ми заявляємо, – говорилося у заяві ДУ УНР від 22.08.1992 р. підписаній Президентом УНР в екзилі М.Плав’юком, Головою УНРади М.Воскобійником та Головою Уряду УНР в екзилі І.Самійленком, що проголошена 24 серпня й утверджена 1 грудня 1991 року народом України Українська Держава продовжує державно-національні традиції УНР і є правонаступницею Української Народної Республіки” [ccxciv].

З відновленням державної незалежності України в 1991 році розпочався якісно новий етап в розвитку конституційних ідей в Україні та можливостей їх практичної реалізації.

Висновки до другого розділу

Підсумовуючи викладене в другому розділі дисертації, варто насамперед відзначити, що недовготривалий у часі період існування двох українських національних держав - Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, є одним із найважливіших та свого роду унікальних етапів в історії розвитку конституційних ідей в українській політичній та правовій думці. Унікальність даного етапу полягає в тому, що конституційні ідеї та погляди того часу в українській політичній та правовій думці, які загалом відповідали тогочасному рівню розвитку європейського конституціоналізму, мали можливість бути реально втіленими в практиці державного будівництва. Метою практичної реалізації конституційних ідей було створення самостійної демократичної української держави.

В силу об'єктивних причин, насамперед через ліквідацію Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки та включення їхніх земель до складу чотирьох держав, розвиток української політичної та правової думки взагалі та конституційних ідей як складової останньої зокрема, починаючи від початку 20-тих ХХ-го століття проходив у досить складних умовах. Фактично, даний процес складався із декількох, до певної міри незалежних один від одного, процесів. Тому, національну конституційно-правову думку 20-80-х рр. ХХ ст., як суспільно-політичне явище, пропонується розглядати як єдність конституційних ідей, що формувалися середовищами: 1) офіційної радянської державної (конституційно-правової) доктрини СРСР (УРСР) та радянських вчених-правознавців на Україні; 2) легального середовища українських політиків, які діяли в умовах конституційних режимів між воєнних Польщі та Чехословаччини (20-40-і роки ХХ ст.); 3) підпільного середовища української політичної опозиції та національно-визвольного руху, насамперед ОУН-УПА в 40-50 роки та 60-70-ті роки минулого століття дисидентський рух; 4) середовища українських вчених-правознавців на еміграції; 5) середовища Державного центру УНР в екзилі. Кожне з цих середовищ по своєму підтримувало і розвивало конституційні ідеї в національній політичній та правовій думці.

Ядром (основою) конституційних ідей в українській політичній та правовій думки протягом всього ХХ ст. були ідеї направлені загалом на реалізацію українською нацією (народом) свого невід'ємного права на самовизначення та побудову суверенної, національної, демократичної української держави. Підтвердженням того є, як на наш погляд спроби реалізації ідеї створення чи відновлення національної суверенної української держави в 1917-20 рр. (УНР-ЗУНР), 1939 р. (Карпатська Україна), 1941 р. (Акт 30 червня у Львові), 1991 р. (Акт проголошення незалежності України).

Окремим, далеко не однозначним, питанням про місце в процесі розвитку конституційних ідей в українській політичній та правовій думці ХХ-го століття стоїть питання про радянські конституції (в т.ч. і Конституції УРСР 1919, 1929, 1937, 1978 років). Однак, беззаперечною тезою є думка про те, що останні відіграли свою окрему роль в процесі розвитку конституційних ідей в Україні ХХ століття та суттєво вплинули на процес формування сучасного українського конституціоналізму, особливо в першій половині 90-тих років минулого століття.

Українська конституційно-правова думка (як єдність поглядів та ідей конституційного характеру українських вчених-правознавців, громадських та політичних діячів, а також політико-правових доктрин конституційного характеру українських політичних партій, рухів, громадських організацій і т.д.) є невід'ємною складовою частиною європейської політичної та правової думки і у своєму розвитку пройшла всі основні (загальновизнані у юридичній науці) етапи, характерні для загального процесу еволюції змісту конституційних ідей та конституцій.

Висновки

В результаті проведеного дисертаційного дослідження, під час якого зроблено спробу комплексно дослідити процес виникнення та розвитку конституційних ідей в українській політичній та правовій думці (від їх початків і до кінця 80-х років ХХ століття), а також практику реалізації конституційних ідей в державотворчих процесах українського народу, зроблено наступні висновки:

виникнення (поява) перших конституцій та конституційно-правових систем стало наслідком загального процесу заміни відживаючого феодального ладу на більш демократичну систему суспільних відносин (в т.ч. і відносин в сфері державного владарювання), що був обумовлений цілою низкою причин економічного, соціального, культурного та політико-правового характеру;

в основу перших конституцій було покладено політико-правові ідеї про соціальну цінність, невідчужуваність та непорушність природніх прав та свобод людини, народного суверенітету, розподілу влади, парламентаризму, місцевого самоврядування тощо;

конституційні ідеї, погляди, доктрини та побудовані на них конституції в своєму розвитку пройшли декілька етапів, які найбільш повно знайшли своє відображення в еволюції змісту основних законів держав протягом більш як двохсотрічної історії конституційної держави;

найбільш логічним та аргументованим є підхід, за яким в історії світового конституціоналізму виділяється три основні періоди еволюції змісту конституцій: перший період – кінець XVIII – початок XX ст.; другий період – 1918-1939 рр.; третій період – від 1945 року (так звані періоди – “старих”, “нових” та “новітніх” конституцій). В основі кожного з цих періодів лежать певні умови, обставини, закономірності розвитку держави, її нормативно-правової системи, процеси демократизації суспільства; для кожного із цих трьох періодів, а відповідно і до трьох груп конституцій, характерним є свої особливості у змісті та структурі текстів основних законів, сутності їхніх положень, методиці викладення, використанні понятійного апарату і т.д.;

враховуючи особливості перебігу суспільно-політичних процесів періоду національно-визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. (в контексті загальноєвропейського демократичного поступу на початках переходу від феодалізму до буржуазно-демократичного ладу), а також причини виникнення, зміст та практику застосування вітчизняних політико-правових документів того часу та наступних десятиліть, часом зародження (виникнення) в Україні перших політико-правових ідей та поглядів передконституційного та конституційного характеру варто вважати період від середини XVII ст. – до початку XVIII ст.;

особливе місце в процесі утвердження в Україні перших політико-правових ідей та поглядів конституційного характеру займає “Правовий уклад

та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького/.../” (Конституції Пилипа Орлика, 1710 р.);

розвиток політико-правових ідей та поглядів конституційного характеру в Україні (після їхнього виникнення в середині XVII – на початку XVIII ст.), було перервано внаслідок фактичної ліквідації автономії України в складі Московської держави та встановлення на українських землях жорсткого режиму національного та соціального гноблення як з боку Російської імперії, так і Польської держави;

після відродження політико-правових ідей конституційного характеру в Україні, конституційні ідеї в українській політичній та правовій думці пройшли декілька етапів (періодів) свого розвитку, які є взаємозалежні між собою та тісно пов’язані із історією становлення національної державності українського народу. Цими періодами є: 1) відродження політичних та правових ідей конституційного характеру в Україні (середина XIX ст.) та їхній розвиток до 1917 року; 2) розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці міжвоєнного періоду (1918-1939); 3) розвиток конституційних ідей в українській політичній та правовій думці в 50-80-і рр. XX ст.; 4) розвиток конституційних ідей в Україні після 1990-1991 рр.;

запропоновані періоди (етапи) розвитку конституційних ідей в українській політичній та правовій думці у часових рамках загалом відповідають трьом основним періодам (“хвилям”) еволюції змісту конституцій та конституційних ідей “світового конституційного процесу” (“старим, новим та новітнім” конституціям). Так, на основі аналізу змісту, внутрішньої структури, методики викладу головних положень, конституційний проект "Основний Закон Самостійної України" (1905) можна відносити до групи документів першої хвилі конституційних ідей та конституцій (так звана група “старих” конституцій), Конституцію УРН 1918 року, конституційний проект С.Дністрянського (проект Конституції ЗУНР 1920 р.) – до групи документів

другої хвилі конституційних ідей та конституцій (так звана група “нових” конституцій), а Конституцію України 1996 року – до “новітніх” конституцій;

розвиток політичних та правових ідей і поглядів конституційного характеру в Україні в період від середини XIX – до початку Першої світової війни заклав основи для утвердження (формування) в українському суспільстві двох основних моделей майбутнього України як конституційної держави: автономно-федеративної та самостійно-соборницької (державницької);

конституційні ідеї в Україні періоду існування національних держав 1917-1920 рр.(Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки), загалом відповідали тогочасному рівню розвитку європейського конституціоналізму та мали за мету створення самостійної демократичної української держави

національну конституційно-правову думку 20-80-х рр. XX ст. варто розглядати як єдність конституційних ідей, що формувалися середовищами: 1) офіційної радянської державної (конституційно-правової) доктрини та радянських вчених-правознавців; 2) легального середовища українських політиків, які діяли в умовах конституційних режимів іноземних держав, до складу яких входили різні частини українських земель (20-40-і роки XX ст.); 3) підпільного середовища української політичної опозиції та національно-визвольного руху; 4) середовища українських вчених-правознавців на еміграції; 5) середовища Державного центру УНР в екзилі;

радянські конституції (в т.ч. і Конституції УРСР 1919, 1929, 1937, 1978 років) безперечно відіграли свою окрему роль в процесі розвитку конституційних ідей в Україні XX століття та вплинули на процес формування сучасного українського конституціоналізму.

Українська конституційно-правова думка (як єдність поглядів та ідей конституційного характеру українських вчених-правознавців, громадських та політичних діячів, а також політико-правових доктрин конституційного характеру українських політичних партій, рухів, громадських організацій і т.д.)

є невід'ємною складовою частиною європейської політичної та правової думки і у своєму розвитку пройшла всі основні (загальновизнані у юридичній науці) етапи, характерні для загального процесу еволюції змісту конституційних ідей та конституцій. Основу (ядро) конституційних ідей в українській політичній та правовій думки протягом всього XX ст. складали ідеї реалізації українською нацією (народом) свого невід'ємного права на самовизначення та побудови суверенної, національної, демократичної української держави.

Список використаної літератури:

- ⁱ Шаповал В.М. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії // Право України. – 1998. – № 5. – С.25-30.
- ⁱⁱ История буржуазного конституционализма XVII-XVIII вв.– Москва, 1983. – 342с.
- ⁱⁱⁱ Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. – К.: Український центр правничих студій, 2001. – 302с.
- ^{iv} Степанов И.М. Права человека в концепции конституционализма. – М.:Институт государства и права, 1997. – 263с.
- ^v Хенкен Луис. Элементы конституционализма // Конституционное право Восточно-Европейское обозрение, 1999. № 3. – С.75-78.
- ^{vi} Государственное право буржуазных и развивающихся стран: Учебник. – Москва, 1989. – 451с.
- ^{vii} Степанов М.И. Грани российского конституционализма (XX век) // Конституционный строй России. – Москва, 1992. – С.42-51.
- ^{viii} Егоров С.А. Конституционализм в США: политико-правовые аспекты. – Москва, 1993. – 347с.
- ^{ix} Мала енциклопедія етнодержавознавства. – Київ: “Генеза”, “Довіра”, 1996. – 942с.
- ^x Аннерс Э. История европейского права (пер. со швед.)/ Ин-т Европы – М.: Наука, 1966. – 395с.
- ^{xi} Георгіца А.З. Поняття та сутність конституції в сучасній конституційній доктрині // Науковий вісник Чернівецького державного університету. 2000. Випуск 100. Правознавство. – Чернівці, 2000. – С. 57-61.
- ^{xii} Гай. Институции. – М.:Юристь, 1997. – 368с.
- ^{xiii} Дністрянський С. Нові проекти українських конституцій // Воля. Відень. 1920. Т.6.Ч.5.
- ^{xiv} Енгибарян Р.В., Тадевосян Э.В. Конституционное право: Учебник.- М.:Юристь, 2000.- 492с.

- ^{xv} Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов / Под общ. Ред. член-корр. РАН М.В.Баглая, доктора юридических наук, проф.Ю.И.Лейбо и доктора юридических наук, проф. Л.М. Энтин.- М.: Издательство НОРМА, 2000.- 832с.
- ^{xvi} Мелашенко В.Ф. Основни конституційного права України Курс лекцій; для студентів юридичних вузів і факультетів.- К.:Вентурі, 1995.- 240с.
- ^{xvii} Сравнительное конституционное право. М.:Манускрипт, 1996.- 726с.
- ^{xviii} Тодыка Ю. М. Конституция Украины: проблемы теории и практики.-Харьков “Факт”, 2000.- 608с.
- ^{xix} Базилевич С.Е.Предмет, система і джерела державного права буржуазних країн. Лекція для студентів юридичного факультету університету. – Львів, 1964.- 58с.
- ^{xx} Андрусак Т.Г. Історія політичних та правових вчень: Навч. посіб. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім.Івана Франка, 2001. – 220с.
- ^{xxi} Стецюк П. Конституція – форма правового закріплення зміни владних відносин в державі (до постановки проблеми). В зб.: Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали VII регіональної науково-практичної конференції. Львів, 13-14 лютого 2001 р. – Львів.: Юридичний факультет ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С.81-85.
- ^{xxii} Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Т.1. Права, 1923. – 393с.
- ^{xxiii} Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. – К.: “Post – Royal”, 2001. – 348с.
- ^{xxiv} Лафитский В.И. Основы конституционного строя США. – М.Издательство Норма. 1998. – 272с.
- ^{xxv} Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма): Пер.с венг. – М.:Юристь, 2001. – 292с.
- ^{xxvi} Шаповал В. Основний закон держави: соціальне призначення і нормативно-регулююча роль нової Конституції України // Віче, № 6. – С....
- ^{xxvii} Декларація прав людини і громадянина. Прийнята Національними Зборами Франції 26 серпня 1789 року . В зб.: – Конституции и законодательные акты

буржуазных государств (XVII-XIX вв.). Сборник документов. М.: Гос. издательство юридической литературы, 1957. – С.250 – 252.

^{xxviii} Василенко М.П. Конституція Пилипа Орлика. – В бр.М.Петрів Конституція України 1710 р.: Орлик і Василенко. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. – 35с.

^{xxix} Прицак О. Конституція Пилипа Орлика. – В кн.: Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік.. – К.:Веселка, 1994. – 77с.

^{xxx} Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К.: Т – во “Знання” України, 1993. – 192с.

^{xxxi} Олкон Е. Політико-правові особливості британського конституціоналізму. В зб.: Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Жовтень, 2000 / За ред. С.В.Ківалова, М.П.Орзіха. – Бібліотека журналу “Юридичний вісник” – Одеса: Юридична література, 2001. – С.99-103.

^{xxxii} Романов А.К. Правовая система Англии: Учеб.пособие. – М.: Дело, 2000. – 344 с.

^{xxxiii} Шаповал В. Конституция Великобритании. Вводная статья. – В зб. – Конституции государств Европейского Союза / Под общ.ред. Окунькова Л.А. – М.: Инфа – М – Норма, 1997. – С.145 – 156.

^{xxxiv} Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII-XIX вв.). Сборник документов. М.: Гос. издательство юридической литературы, 1957. – 579с.

^{xxxv} Федоров К.Г.История государства и права зарубежных стран /Изд. 2 – е, перераб. и допол. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1977. – 456с.

^{xxxvi} Шаповал В. Основний Закон України у світовому конституційному вимірі // Право України, 2002. – № 6. – С.8 – 16.

^{xxxvii} Конституція Сполучених Штатів Америки: посібник для всіх / Пер.з англ.О.М.Мокровольського. – К.:Веселка,1993. – 192с.

^{xxxviii} Соединенные Штаты Америки Конституция и законодательные акты: Пер.с англ./Сост.В.И.Лафитский; Под ред.и со вступ.ст.О.А.Жидкова. – М.:Прогресс, Универс, 1993. – 768с.

^{xxxix} Декрет від 21 вересня 1792 року про затвердження конституції народом і про охорону особи і власності громадян. – В зб.: – Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII – XIX вв.). Сборник документов. М.:Гос. издательство юридической литературы, 1957. – С.282.

^{xl} Декрет від 21-22 вересня 1792 року про скасування королівської влади у Франції. – В зб.: – Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII-XIX вв.). Сборник документов. М.:Гос. издательство юридической литературы, 1957. – С.283.

^{xli} Sagan S. Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, Wydawnictwa Prawnicze PWN, 2001. – 258s.

^{xlii} Konstytucja 3 maja. Opracował Jerzy Lojek. – Lublin, Wydawnictwo lubelskie. – 1984. – 84s.

^{xliii} Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku pod red.J.Bocja. – Wrocław, 1998. – 360 s.

^{xliv} Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752с.

^{xlv} Мироненко О.М. Конституція Польщі 1791. – В кн. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.:Ю.С.Шемшученко (голова редкол) та ін. – К.: “Укра.енцикл”, Т.2, К – М. – 2001. – С. – 208 – 209.

^{xlvi} Дейвіс, Норман. Європа: Історія / Пер. з англ.П.Таращук, О.Коваленко. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 1463с.

^{xlvii} Фрицький О.Ф. Конституційне право України. – Підручник.: Юрінком Інтер, 2002. – 536с.

^{xlviii} Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. – К.:АрТек, Вища шк., 1997. – 264с.

^{xlix} Конституции государства Европейского Союза. Под общей редакцией и со вступительной стетьей директора института законодательства и сравнительного

правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Окунькова. – М.: Инфа – М – М.: Норма, 1997. – 816с.

^l Конституція Української Народної Республіки (статут про державний устрій , прав і вольности УНР). – В кн: Історія української конституції / Упоряд. А.Г.Слюсаренко, М.В.Томенко. – К.: Право, 1997. – С.105 – 112.

^{li} Конституция Чехословацкой Республики. – В кн.: Конституции буржуазных стран. Т.II. Средние и малые Европейские страны Москва – Ленинград: Государственное социально – экономическое издательство, 1936. – С.4 – 39.

^{lii} Конституции буржуазных стран. Т.I. М.:,1935. – 546с.

^{liii} Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С.Головатий. – К.:Укр.Правн.Фундація. Вид – во “Право”, 1996. – 544 с.

^{liv} Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917 – 1920: Навч.посібник. – К.: Либідь, 1997. – 208с;

^{lv} Костів К. Конституційні акти відновленої української держави 1917 – 1919 років і їхня політично – державна якість. – Торонто, Канада, 1964. – 168с;

^{lvi} Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: навчальний посібник. – К.:Атіка, 2001. – 320с.

^{lvii} Литвин М., Науменко К. історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма “ОЛПР”, 1995. – 368с.

^{lviii} Макарчук С.А. Українська Республіка галичан. Нарис про ЗУНР. – Львів, Світ. – 1997. – 192с.

^{lix} Музиченко П. Історія держави і права України. Навчальний посібник: У 2 ч. – Ч.II. – Одеса: “Астропринт”, 1998. – 272с.

^{lx} Речицкий В.В. Конституционализм. Украинский опыт /Харьковская правозащитная группа. – Харьков: Фолио, 1998. – 160с.

^{lxi} Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. К.: “Сфера”, 1999. – 496с.

^{lxii} Стерчо П. Картапо – Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 роках. Репринтне видання. Львів: “За вільну Україну”, 1994. – 286с.

- ^{lxiii} Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. – Львів, 1999. – 232с.
- ^{lxiv} Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918 – 1923. (До 75 – річчя утворення і діяльності). – Коломия: Світ, 1993. – 118с.
- ^{lxv} Хейман С. Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Пер.з англ. – К.: Основні цінності, 2000. – 304с.
- ^{lxvi} Яковлів А. основи Конституції УНР. – Париж, 1935. – 63с.
- ^{lxvii} Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272с.
- ^{lxviii} Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг.ред.С.Головатого; Упорд.С.Головатий, Л.Юзьков. – К.:Право. Укр.Правнич.Фундація, 1995. Кн.І:Документи, коментарі, статті. – 398с (К.: Право. УПФ. 1997. Кн.ІІ, частина 1: Документи. Статті. – 278с; К.: Право.УПФ. 1997. Кн.ІІ, частина 2: Документи. – 312с; К.: Право.УПФ. 1997. Кн.ІІ, частина 3: Документи. – 312с; К.: Право.УПФ. 1998. Кн.ІІІ, частина 1: Документи. Стенограми. – 352с; К.: Право.УПФ. 1998. Кн.ІІІ, частина 2: Документи. Стенограми. – 328с.
- ^{lxix} Драгоманівський збірник. “Вільна спілка” та сучасний український конституціоналізм / За ред.Т.Г.Андрусяка. – Львів: Світ, 1996. – 256с.
- ^{lxx} Українська Головна Визвольна Рада. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50 – річчю створення. Київ: УРП, 1994. – 83с.
- ^{lxxi} “Самостійна Україна” Миколи Міхновського та її роль у формуванні державницької ідеології. Матеріали науково – практичної конференції до 100-річчя її видання. – Львів, 2000. – 140с.
- ^{lxxii} Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. / Упорд. і вступ.стаття Б.Кравців. Друге видання. Нью – Йорк.1964. – 247с.
- ^{lxxiii} Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів і статей 19.. – 1955 рр. Перший том. Видання Організації Український Націоналістів (б.м.), 19..... (1956 – 1966 рр. Другий том. Видання Організації Український Націоналістів (б.м.), 1979. – 463с; 1967 – 1970 рр. Третій том. Видання Організації Український Націоналістів (б.м.), 1981. – 518с).

- ^{lxxiv} Українська суспільно – політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / Упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. Том I. – (б.м.), Сучасність. – 1983. – 510с (Том II; – (б.м.), Сучасність. – 1983. – 426с).
- ^{lxxv} Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев'яти томах. К.: Дніпро, 2001. (Т.I – IX).
- ^{lxxvi} Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – 587с.
- ^{lxxvii} Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. К.: Наукова думка, 1997. – 422с.
- ^{lxxviii} Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ-початку ХХ ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574с.
- ^{lxxix} Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848 – 1914. Львів: Накл.автора, 1926. – Ч.1. – 432 с.
- ^{lxxx} Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848 – 1914. Львів: Накл.автора; 1927. – Ч.2. – С.434 – 736.
- ^{lxxxi} Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ. – Лондон, 1938. – 55с.
- ^{lxxxii} Охримович Ю. Розвиток української національно – політичної думки (від початку ХІХ ст. до М.Драгоманова). – Львів; 1922. – (Новітня бібліотека; Ч.43).
- ^{lxxxiii} Потульницький В.А. історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К.:Либідь.1992. – 232с.
- ^{lxxxiv} Голованець В.Ф. Конституційне право України: Конспект лекцій. – К.:МАУП, 2000. – 216с.
- ^{lxxxv} Конституційне право України /За ред. доктора юридичних наук, професора В.Ф.Погорілка. – К.:Наукова думка, 1999. – 733с.
- ^{lxxxvi} Конституційне право України / За ред. В.Я.Тація, В.Ф.Погорілка, Ю.М.Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376с.
- ^{lxxxvii} Конституція незалежної України: Навчальний посібник Кол.авторів.; За ред. В.Ф.Погорілка, Ю.С.Шемчушенка, В.О.Євдокимова. – К.:Ін – т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. – 428с.

- ^{lxxxviii} Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. К.:Атіка, 2000. – 362с.
- ^{lxxxix} Молдован В.В., Мелашенко В.Ф. Конституційне право України: опорні конспекти: Навч.посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. – К.: Юмана, 1996. – 272с.
- ^{xc} Основи конституційного права України: Підручник / За ред. В.В.Копейчикова – К.:Юрінком Інтер, 1997. – 208с.
- ^{xcі} Мироненко О.М. Історія Конституції України. – К.:Ін Юре, 1997. – 60с.
- ^{xcіі} Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні (Репринтне відтворення видання 1955 – 1984 років). В десяти томах, Т.1 – 10, – Львів: НТШ, 1994 – 2001. – 4015с.
- ^{xcііі} Довідник з історії України (А – Я): Посібник для серед. загальноосв.навч.закл./ За заг.ред.І.Підкови, Р.Шуста. – 2 – ге вид., дооп.і доповн.. – К.: Генеза, 2001. – 1136с.
- ^{xcіv} Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Том 1: А – Г. – К.: “Укр.енцикл.”, 1998. – 672с.; Том 2: Д – Й. – К.: “Укр.енцикл.”, 1999. – 744с.; Том 3: К – М. – К.: “Укр.енцикл.”, 2001. – 792с.; Том 4: Н – П, – К.:“Укр.енцикл.”, 2002. – 720с.
- ^{xcv} Історія української конституції / Упоряд. А.Г.Слюсаренко, М.В.Томенко. – К.: Право, 1997. – 464с.
- ^{xcvі} Стецюк П. Періодизація розвитку та еволюція змісту конституційно – правових доктрин в Україні (до постановки проблеми) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Випуск 36. – С.178 – 185.
- ^{xcvіі} Франко І. Ukraine irredenta. – В зб.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. Том V. Книга друга (Кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Дніпро, 2001. – С. 268 – 281.
- ^{xcvііі} Микитась В. Давньо-українські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994. – 288с.

- ^{xcix} Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). Відп. ред. Горський В.С.; АН УРСР. Ін – т філософії. – К.:Наук.думка, 1990 – 384с.
- ^c Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578с.
- ^{ci} Острозькі просвітники XVI – XX ст. – острог, 2000. – 480с.
- ^{cii} Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нарис з історії культури до початку XVIII століття. Львів, 2001. – 247с.
- ^{ciii} Яковенко Н. Паралейний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416с.
- ^{civ} Головатий С. Конституція України 1996 р. в системі європейського конституціоналізму // Право України, 1997. – № 8. – С.3 – 6.
- ^{cv} Статут Вялікага княства літоускага. 1588. Тэксты. Даведник. Каментарыі / Беларус.Сав.Энцыкл.; Рэдкал.:І.П.Шамякін (гал. рэд.) і інш. Мн.: БелСЭ, 1989. – 573с.
- ^{cvi} Аркас М.М. Історія України – Руси / Переднє слово П.М.Гвоздецького. – 3 – те факс.вид. – К.: Вища школа., 1993. – 414с.
- ^{cvii} Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа /Сост. И ист.биог.очекр Ф.П.Шевченко, В.А.Смолия; Примеч. В.М.Рычки, А.И.Гуржия. – 2 – у изд. – К.:Лыбидь, 1991. – 400с
- ^{cviii} Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О.Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 573с.
- ^{cix} Липинський В. Україна на переломі. 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII – ім століттю (Репринтне видання). К.: “Дніпро”, 1997. – 320с.
- ^{cx} Крип’якевич І.П. Історія України / Відп.редактори Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимовим. – Львів:Світ, 1990. – 520 с.
- ^{cxi} Полонська-Василенко Н. Історія України. Том II (від половини XVII сторіччя до 1923 року). Український Вільний Університет. Серія: “Підручники”, Ч.5. – Мюнхен, Укр.видавництво.1976. – 597с.

- ^{cxii} Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: “Альтернатива”, 1997. – 368с.
- ^{cxiii} Богдан Хмельницький - видатна постать України. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького. 20 грудня 1995 року // Урядовий кур’єр, 1995.- 23 грудня.
- ^{cxiv} Універсали гетьмана Богдана Хмельницького. 1648 – 1657. – К.: “Альтернатива”, 1998. – 382с.
- ^{cxv} 1649, серпня 7(17). Табір під Зборовим. Вимоги Війська Запорізького, передані Яну Казимиру. В кн.: Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657. – “Альтернатива”, 1998. – С.54 – 55.
- ^{cxvi} 1654, лютого 17 (27). – Прохання Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу. – В кн.: Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657. – “Альтернатива”, 1998. – С. 64 – 67.
- ^{cxvii} Мироненко О. Еволюція вітчизняного конституціоналізму “від Богдана до Івана” (1648 – 1687) // Вісник Академії правових наук України, 1999. – № 3. – С.45 – 54.
- ^{cxviii} Гадяцький трактат. – В кн.: Історія української Конституції/ Упоряд. А.Г.Слюсаренко, М.В.Томенко. – К.: Право, 1997. – С.24 – 30.
- ^{cxix} 1687, липня 25. Коломак. – Коломацькі статті. – В кн.: Універсали Івана Мазепи. – Київ – Львів, НТШ. – 2002. – С.47 – 62
- ^{cxx} Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І.Мазепи до К.Розумовського (1687 – 1764) // Вісник академії правових наук України. 2000. – №1. – С.82 – 99.
- ^{cxxi} Гетьман Іван Мазепа. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями... Промова до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 р. – В кн.: Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. Впорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева. Друге видання. New York: Prolog, inc. 1964. – С.80 – 85.
- ^{cxxii} 1708, жовтня 29 – 30. Гірки. – З союзного договору між Україною і Швецією. – В кн.: Універсали Івана Мазепи – Київ – Львів, НТШ. – 2002. – С.66.

- ^{cxxiii} Конституція української гетьманської держави /Староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами. – Львів – Київ: Право, 1997. – 158с
- ^{cxxiv} Медведчук В. Конституція Пилипа Орлика як перше відбиття української національної ідеї на конституційному рівні // Вісник Академії правових наук України, 1997. – № 3. – С.3 – 15.
- ^{cxxv} Шаповал В. Від Руської правди до Декларації про державний суверенітет України: історичні форми правового регулювання державно – владних відносин // Віче. – 2000. – №7. – С.15 – 25.
- ^{cxxvi} Липинський В. Хліборобська Україна. – Кн.IV, Відень, 1922
- ^{cxxvii} Оглоблин О.Бендерська Конституція 1710 року. – В кн.:Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2 – е доповнене видання. Нью – Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С.361-371
- ^{cxxviii} Мазепа”. Збірник. Том I. – “Праці Українського Наукового Інституту”, том XLVI, Варшава, 1938.
- ^{cxxix} Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. – Львів, 1932.
- ^{cxxx} Гетьман Пилип Орлик. Вивід прав України. – В кн.: – В кн.: Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. Впорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева. Друге видання. New York: Prolog, inc. 1964. – С.86 – 95.
- ^{cxxxi} Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001 – 340 с.
- ^{cxxxii} Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672 – 1742). Його життя і доля. К.: 1991 – 67 с.
- ^{cxxxiii} Кресін О.В. Орлик Пилип Степанович. – В кн.: Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. – 4 том, Н – П – К.: Укр.енцикл., 2002. – С.325 – 326.
- ^{cxxxiv} Цольнер Еріх. Історія Австрії / Пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онишко, Наталія Іваничук. – Львів: Літопис, 2001. – 712с.

- ^{cxxxv} Кульчицький В.С. Австрійська Конституція 1849 року і краєва Конституція для Галичини 1850 року // Вісник Львівського державного університету ім.Ів.Франка. Серія юридична. 1965. – С.104 – 109.
- ^{cxxxvi} Головна Руська Рада. В кн.: Довідник з історії України (А – Я) / За заг. Ред.І.Підкови, Р.Шуста. – 2 – ге вид., дооп. і доповн. – К.: Генеза, 2001 – С.166 – 167.
- ^{cxxxvii} Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нарис історії XIX – поч. XX ст. – Львів: Львівський державний університет ім.І.Франка: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 1997. – 204с.
- ^{cxxxviii} Die osterreichischen Verfassungsgesetze. Herausgegeben von E.Bernatzik. Leipzig. 1906. – 231s.
- ^{cxxxix} Про книги, які видаються малоросійським нарiччям. С. – Петербург, 18 липня 1863 (Валуєвський циркуляр). – В зб.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев'яти томах. Том V. Книга перша (XIX ст.). – К.:Дніпро, 2001. – С.314 – 315.
- ^{cxl} Емський Указ. – В зб.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев'яти томах. Том V. Книга перша (XIX ст.). – К.:Дніпро, 2001. – С.424 – 427.
- ^{cxli} Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.: Либідь., 1991. – 40с.
- ^{cxlii} Кирило-Мефодієвське товариство. Т.2. – К.:Наукова думка, 1990. – 696с.
- ^{cxliii} Вольный Союзъ – Вільна Спiлка. Опытъ украинской поллитыко – социальной програмы. Сводъ и объяснения М.Драгоманова. – Женева: Типография “Громады”, 1884. – 109с
- ^{cxliv} Стецюк Н. Місцеве самоврядування в конституційно – правових доктринах в Україні другої пол. XIX – поч. XX століть // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ: Збірник / Гол.ред. В.Л.Регульський. – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 2002. – № 1. – С. 249 – 255
- ^{cxlv} Стецюк Н. Місцеве самоврядування та органи державної виконавчої влади на місцях в конституційних проектах українських вчених другої половини XIX – початку XX століть // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник

Юридичного інституту Тернопільської академії народного господарства. Випуск 4. Тернопіль, 2002. – С.187 – 192

^{cxlvi} Струве П. Памяти Михаила Петровича Драгоманова // Освобождение. 1905. – № 72.

^{cxlvii} Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). – Львів: Світ, 1998. – 192с.

^{cxlviii} Комзюк Л. Домінанти вітчизняної політико-правової думки // Віче. – 1997. – №12. – С.121 – 130.

^{cxlix} Круглашов А. Михайло Драгоманов: державницький виклик ХХ століттю // Віче, 2000. – № 3. – С.106 – 119

^{cl} Скакун О.Ф. М.П.Драгоманов как политический мыслитель: Монография. – Х.: Основа, 1993. – С.144с.

^{cli} Стецюк Н.Права людини в конституційних проектах українських вчених, громадських діячів, політичних партій та рухів першої чверті ХХ століття // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ: Збірник/ Гол.ред. В.Л.Регульський. – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 2000. – № 2. С.58 – 64.

^{clii} Стецюк П. Конституційно – правові погляди М.Драгоманова та їхній вплив на формування українського конституціоналізму першої чверті ХХ – го століття. – В кн.: Драгоманівський збірник. “Вільна Спілка” та сучасний український конституціоналізм / За ред.Т.Г.Андрусяка. – Львів:Світ, 1996. – С.121 – 126.

^{cliii} Мироненко О. Народження української юридичної науки і перші вітчизняні доктрини судової конституційної юстиції (друга половина ХІХ століття) // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 3. – С.57 – 77

^{cliv} Графский В.Г. Тырновская Конституция 1879 г.: участие русских юристов в подготовке первой болгарской конституции // Государство и право, 1999. – №11. – С.63 – 67

^{clv} Мироненко О. Іван Петрункевич як фундатор ідеї новітньої моделі судової конституційної юстиції (до питання про пріоритети відновлення історичної

справедливості у юридичній науці і практиці)// Вісник Академії правових наук України. – № 4 (23). – С.79 – 96; №1 (24). – С.72 – 85

^{clvi} Народ. – Рік I. – Ч.20. – 1890, 15 жовтня. – С.302.

^{clvii} Народ. – Рік II. – Ч.9. – 1891. – С.157.

^{clviii} Бегей І.І. Юліан Бачинський: з життєпису, політичної та наукової діяльності. – Львів: Світ, 1998. – 52с

^{clix} Бегей І.І. Політичні інститути суспільства в теоретичній спадщині Юліана Бачинського. Львів: Світ, 1999. – 67с.

^{clx} Бачинський Юліан. Україна irredenta. – 3 вид. – Берлін, 1924. – 23с.

^{clxi} “Основний закон “Самостійної України” Спілки народу Українського” (проект утворений групою членів Української Народної Партії). – В кн.Історія української конституції /Упор. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В., – Київ “Право”,1997.–С.75-84

^{clxii} Міхновський М. Самостійна Україна. – В кн. – Українська суспільно – політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали.Том I. /Упор. Т.Гунчак і Р.Сольчаник, – Сучасність, 1983. – С. 62 – 77.

^{clxiii} Міхновський М.І. Самостійна Україна. – К.:Діакор, 2002. – 80с

^{clxiv} Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України, 1990, N 31, ст.429.

^{clxv} Рабінович П.М. Національна держава. – В кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ, “Генеза – Довіра”, 1996. – С.539 – 540.

^{clxvi} Декалог Миколи Міхновського // Політика і культура, 2000, №2. – .С.45

^{clxvii} Стецюк П. Микола Міхновський про сутність майбутньої української держави: конституційно – правові аспекти. – В зб.: “Самостійна Україна” Миколи Міхновського та її роль у формуванні державницької ідеології. Матеріали науково – практичної конференції до 100 – річчя її видання. ; березня 2000 р. – Львів, 2000. – С.62 – 71.

^{clxviii} Грушевський М. “Українство і питання дня в Росії”. Л – НВ, XXX (1905) – С. 1 – 10.

^{clxix} Основной закон Российской империи. Проект русской конституции, выработанный группой членов “Союза Освобождения”. – Paris, 1905.

- clxx Конституционное госудасвто: Сборник статей. – СПб., 1905. – 385с.
- clxxi Дзидзоев Р.М. Первый конституционный документ России // Государство и право. 1997. – № 6. – С.110 – 114
- clxxii Кравец И.А. Конституционализм и российская государсвенность в начале XX века. Учебное пособие. – М.:ИВЦ “Маркетинг”; Новосибирск: ООО “Издательство ЮКЭА”, 2000. – 368с.
- clxxiii Тома М.Приймак. Конституційний проєкт М.Грушевського з 1905 року // Український історик, 1985, № 1 – 4.
- clxxiv Кистякивский Б.А. Государство и личность // Социальные науки и право. 1906.
- clxxv Кистякивский Б.А. В защиту права // Вехи. Сборник статей о русской интеегенции / Ред.Гершензон М.О. – Москва, 1909.
- clxxvi Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К.:Пошуково – видавниче агенство “Книга пам’яті України”, 1997. – 416с.
- clxxvii Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття: К.:Укр.письменник, 1993. – 413с.
- clxxviii Гунчак Т. Україна : перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 228с.
- clxxix Трофимович В.В. Конституційний процес в Україні за доби Центральної Ради // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”. Серія “Право”. Випуск 2. Частина 1. Острог, 2001. – С. 229 – 234.
- clxxx Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – 254с.
- clxxxi Декларація Генерального Секретаріату. 27 червня 1917 року. – В кн.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – С.157 – 160.
- clxxxii Основи тимчасового управління на Україні. – В кн.: Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С.63 – 64.

- clxxxiii Третій Універсал Української Центральної Ради. 7 листопада 1917 р. – В кн.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – С.398 – 401
- clxxxiv Четвертий Універсал Української Центральної Ради. – В кн.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 2. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – С.102 – 104.
- clxxxv Закон Центральної Ради Про національно – персональну автономію. 9 січня 1918 р. В кн.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 2. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – С.99 – 101.
- clxxxvi Гунчак Т. Українська Народна Республіка і національні меншини // Слово і час. 1990. №10
- clxxxvii Дорошенко Д.І. Історія України. 1917 – 1923. В 2 – х т.: Документально – наукове видання / Упоряд.: К.Ю.Галушко. – Том І. “Доба Центральної Ради”. – К.: “Темпора”, 2002. – 320с.
- clxxxviii Гольдельман Соломон І. Жидівська національна автономія в Україні 1917 – 1920. – Мюнхен – Париж – Єрусалим: “Дніпрова хвиля”, 1967. – 138с
- clxxxix Мироненко О. Від “праведного автономізму” до виникнення ідеї конституційного суду (межа ХІХ – ХХ століть) // Вісник Конституційного Суду України. 2002. – № 4. – С.68-82
- схс Рум’янцев В. Конституція УНР 1918 р. – спроба розподілу влади // Вісник Академії правових наук України. 1998. № 1. – С.83 – 88
- схсі Рогожин А. Конституція Української Народної Республіки 1918 року (“круглий стіл”, присвячений її 80 – річчю) // Вісник Академії правових наук України. – 1998. №2 (13) – С.99 – 104.
- схсіі Яковлів А. Основи Конституції УНР // Розбудова держави. 1992. № 5. – С.
- схсііі Універсал Гетьмана Павла Скоропадського. – В кн.: Українська суспільно – політична думка в 20 столітті / Упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Б.м.: “Сучасність”, 1983. – С.384 – 385.

- ^{схсiv} Закони про Тимчасовий державний устрій України. – В кн.: Українська суспільно – політична думка в 20 столітті /Упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Б.м.: “Сучасність”, 1983. – С.386 – 389.
- ^{схсv} Дорошенко Д.І. Історія України. 1917 – 1923. В 2 – х т.: Документально – наукове видання / Упоряд.: К.Ю.Галушко. – Том II. “Українська Гетьманська Держава”. – К.: “Темпора”, 2002. – 352с.
- ^{схсvi} Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського (1873 – 1945). – К.:Академпрес, 1993. – 397с.
- ^{схсvii} Українське слово. 1918. 22 жовтня.
- ^{схсviii} Народна Рада. 1918. 25 жовтня;
- ^{схсix} Лозинський Михайло. Галичина в 1918 – 1920 рр. Відень: Український соціологічний інститут, 1922. – 349с.
- ^{сх} Устрій Галицької Держави. // Правова держава. В.7. 1996.
- ^{сxi} Діло.1918. 15 листопада.
- ^{сxiі} Тищик Борис. Конституційне законодавство Західно – Української Народної Республіки // Науковий Збірник Українського Вільного Університету. Т.17. Мюнхен – Львів, 1995. – С.303 – 308.
- ^{сxiіі} Павлишин Олег. Українська Національна Рада ЗУНР – ЗО УНР 1918 – 19 (УНРада). – В кн.:Довідник з історії України (А – Я): Посібник для серед. загальноосв.навч.закл./ За заг.ред.І.Підкови, Р.Шуста. – 2 – ге вид., дооп.і доповн.. – К.: Генеза, 2001. – С. 928 – 930.
- ^{схiv} Мироненко О. Проблеми творення і оборони фактичних і юридичних конституцій за доби революційного конституціоналізму (1917 – 1920) // Вісник Конституційного Суду України. 2002. – № 2. – С.82 – 93.
- ^{схv} Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917 – 1920 рр. Теоретико – методологічний аспект. Монографія. – К.: Ін – т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2002. – 260с.
- ^{схvi} Деклярація Директорії Української Народної Республіки. – В кн.:Українська суспільно – політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Том I / Упоряд. Т.Гунчак і Р.Сольчаник. – б.м.: “Сучасність”, 1983. – С.408 – 412.

^{ccvii} Передвступний Договір, заключений дня 1 грудня 1918 року в м.Фастові між Українською Народною Республікою й Західно – Українською Народною республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю. В кн.: Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – Київ.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 108 – 109.

^{ccviii} Універсал Директорії Української Народної Республіки. – В кн.: Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – Київ.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С.107.

^{ccix} Універсал трудового конгресу. – В кн.: Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – Київ.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С.110 – 111.

^{ccx} Стахів М. Тимчасова Конституція УНР від 26 – го грудня 1918 р. // Наукові записки Українського Вільного Університету. Мюнхен, 1961. – Ч.4 – 5. – С.125 – 137.

^{ccxi} Ухвала Всенародних зборів угорських українців. – В.кн.: Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – Київ.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С.106.

^{ccxii} Бисага Ю.М. Буковинське народне віче. – В кн.: Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (відп.ред.) та ін. – К.: “Укр.енцикл.”, 1998. – Т.1: А – Г. С.282.

^{ccxiii} Основний державний закон Української Народної Республіки. Проект. – В кн.: Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – Київ.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С.126 – 148.

^{ccxiv} Ейхельман О. Проєкт Конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки. Київ; Тернів: Видавництво С.У.Д., 1921. – 96с.

^{ccxv} Устрій Української Держави. Проекти Конституцій Української Народної Республіки. Львів, 1920. – 32с.

- ^{ссхvі} Стецюк П. Конституційний проект Теодота Галіпа “Основні права і обов’язки українських громадян” // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2000. Випуск 35. С.166 – 170.
- ^{ссхvіі} Лозинський Михайло. За державну незалежність Галичини. Чому українська Галичина не може прийти під Польщу. Відень, 1921. – 34с.
- ^{ссхvііі} Чехович В.А. Державний Центр Української Народної Республіки. – В кн.: Юридична енциклопедія. Том 2: Д – Й. – К.: “Укр.енцикл.”, 1999. – С.153 – 154.
- ^{ссхix} Шульгин Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Автент.відтворення вид.1934 р. / Відп. ред. Г.Й.Удовенко; Упорядники: В.Г.Стрельський, І.Д.Шевченко. – К.:Юрінком Інтер, 1998. – 352с.
- ^{ссхх} Декларація Уряду У.Н.Р. “У в’язку з процесом С.В.У.”. 26 травня 1930 року. – В кн.:Шульгин Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Автент.відтворення вид.1934 р. / Відп. ред. Г.Й.Удовенко; Упорядники: В.Г.Стрельський, І.Д.Шевченко. – К.:Юрінком Інтер, 1998. – С.123 – 127.
- ^{ссххі} Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10 – го марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Комитетом в заседание 14 – го марта 1919 года // Собрание Установлений и Распоряжений Рабоче – Крестьянского Правительства Украины. – 2 – е изд. – 1919, 1 – 30 июня. – № 19. – С.274 – 280.
- ^{ссххіі} Збірник законів УСРР. 1929.-№ 14.- Арт. 100.
- ^{ссххііі} Конституція (Основний Закон) Української соціалістичної радянської республіки. – Харків, 1933.
- ^{ссххіv} Проект Конституції національно – культурної автономії (самоврядування) Українців на Далекому Сході. ЦДАВОВУ: Ф.3696. – Оп.2. – Спр.381. – Арк.219 зв. – 223.
- ^{ссххv} Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – Київ, 1937.

- ^{ссххvi} Ленін В. “Як соціалісти революціонери підводять підсумки революції і як революція підвела підсумки соціалістам – революціонерам” – Повне зібрання творів. Т.17.
- ^{ссххvii} Лассаль Ф. Сущность конституции. – Что дальше? СПб.:Молот, 1905. – 61с.
- ^{ссххviii} Лепешнин О. И. Курс советского государственного права.Т.1. М.:Гос.издат.юрд.лит., 1961. – 550с.
- ^{ссххix} Юридична наука і освіта на Україні / Ю.С.Шемшученко, І.Б.Усенко, Б.М.Бабій та ін.; відп.ред. Ю.С.Шемшученко; АН України, Ін – т держави і права ім.В.М.Корецького. – К.:Наук.думка, 1992. – 304с.
- ^{ссххx} Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 414с.
- ^{ссххxi} Шемшученко Ю. Академічна юридична наука: історія і сучасність // Право України, 1998, № 11.- С.5.
- ^{ссххxii} Лозинський М. Уваги про українську державність. – Відень, 1927. – 86с.
- ^{ссххxiii} Декларація до українського народу на Волині, Холмщині, Підляшші і Поліссі. – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001 – Т.V. – С.40-46
- ^{ссххxiv} Резолюції першого повоєнного з’їзду Української Радикальної Партії. . – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001. – Т.V. – С.45-55
- ^{ссххxv} Матеріали першого повоєнного З’їзду Української Народної Трудової Партії. . – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. – У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001. – Т.V. – С.84-85
- ^{ссххxvi} Українське Національно – Демократичне Об’єднання до українського громадянства. – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. – У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001 – Т.V. С.106-108
- ^{ссххxvii} Програма Українського Національно – Демократичного Об’єднання прийнята на Другому З’їзді дня 19 листопада 1926 р. . – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. – У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001 – Т.V. С.161-165

- ^{ссxxxviii} Мишанич О.В. Життя і творчість Августина Волошина. – Ужгород: ВАТ “Видавництво “Закарпаття”, 2002. – 48с.
- ^{ссxxxix} Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Матеріали до історії суспільно – політичних відносин . Частина друга. Ужгород, 1996. – 93с.
- ^{ссxli} Нова свобода. Річник I (XXXIX), Ч.18.(Ужгород). – 1938, 5 липня
- ^{ссxlii} Штефан Августин. Августин Волошин – Президент Карпатської України. Спомини. Торонто, 1977. – 104с.
- ^{ссxliii} Конституційний закон з дня 22–го листопада 1938 р. чис. 328 3б. 3. і розп. про автономію Підкарпатської Руси. – В кн Стерчо П. Картапо – Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 роках. Репринтне видання. Львів: “За вільну Україну”, 1994. – С.235 – 242.
- ^{ссxliv} Маніфест. Український народ Підкарпаття. – В кн Стерчо П. Карпато – Українська Держава . В кн Стерчо П. Картапо – Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 роках. Репринтне видання. Львів: “За вільну Україну”, 1994. – С.231 – 234.
- ^{ссxlv} Оголошення Міністерства внутрішніх справ у XVст. дня 12 січня 1939 р. про розписання виборів до першого сойму Карпатської України. В кн Стерчо П. Карпато-Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 роках. Репринтне видання. Львів: “За вільну Україну”, 1994. – С.122
- ^{ссxlv} Оголошення Правительства Карпатської України з дня 16. Січня 1939 р. про іменування предсідника краєвої виборчої комісії. В кн Стерчо П. Карпато – Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 роках. Репринтне видання. Львів: “За вільну Україну”, 1994. – С. 123.
- ^{ссxlvii} Росоха Степан. Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949. – 98с.
- ^{ссxlviii} Волошин А.І. Вибрані твори / Упорядкування, вступна стаття та примітки О.В.Мишинача. Ужгород: ВАТ “Видавництво “Закарпаття”, 2002. – 528с.
- ^{ссxlviii} Українське правознавство в Україні, країнах Європи та Америки. Матеріали до бібліографії XIX – XX століть / Укл. і авт. передмови М.Петрів. – Львів, 2001. – 254с.

- ^{ccxlix} Стецюк П. Про витоки сучасного українського конституціоналізму (проблематика Основного Закону Української держави в працях вчених – правників УВУ раннього празького періоду) // Науковий Збірник УВУ. Т.17. Мюнхен – Львів, 1995. – С.298 – 306
- ^{ccl} Устрій Організації Українських Націоналістів. – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. Т.VII. – С.310
- ^{ccli} Постанови II (Краківського) Великого Збору ОУН. – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев'яти томах. К.:Дніпро, 2001 Т.VIII. – С.9 – 24.
- ^{cclii} Кук Василь Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. – Київ – Львів, 2001. – 30с.
- ^{ccliii} 1941 р., червня 30. – Акт відновлення Української держави, проголошений у Львові. – В зб.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів – Київ: Літературна агенція “Піраміда”, 2001. – С.123
- ^{ccliv} Стецько Ярослав. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України. Торонто, 1967. – 463с.
- ^{cclv} Матеріали III Надвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів (С.Бандери). – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев'яти томах. К.:Дніпро, 2001 Т.VIII. – С.56 – 71
- ^{cclvi} Городиський Зенон. Українська Національна Рада: Історичний нарис. – К.: Вид.дім “КМ Academia”, 1993. – 144с.
- ^{cclvii} Матеріали Великого Збору Української Головної Визвольної Ради. В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. Т.VIII. – С.92 – 98
- ^{cclviii} Прокоп М. Генеза, устрій і платформа УГВР // Сучасність, 1978. – Ч.7 – 8 (липень – серпень)
- ^{cclix} Маркус В. Українська Головна Визвольна Рада. – В кн.: Енциклопедія українознавства. Т.9. Перевидання в Україні. Львів, 2000. – С.3348 – 3349.
- ^{cclx} Андрусак Т. Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) – В кн.: Довідник з історії України (А – Я): Посібник для серед. загальноосв.навч.закл./ За

заг.ред.І.Підкови, Р.Шуста. – 2 – ге вид., дооп.і доповн.. – К.: Генеза, 2001. – С.928 – 930.

^{cclxi} Універсал Української Головної Визвольної Ради. – В кн.: – Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев'яти томах. К.:Дніпро, 2001 Т.VIII. – С.91-92

^{cclxii} Прокоп Мирослав. На передодні незалежної України. Спостереження і висновки. Нью – Йорк – Париж – Сидней – Торонто – Львів, 1993. – 643с.

^{cclxiii} Деклярація Української Національної Ради. Львів, 22 квітня 1944. – В кн.: Городиський Зенон. Українська Національна Рада: Історичний нарис. – К.: Вид.дім “КМ Academia”, 1993. – С.93 – 94.

^{cclxiv} Плятфома Всеукраїнської Національної Ради. Серпень 1944. – В кн.: Городиський Зенон. Українська Національна Рада: Історичний нарис. – .: Вид.дім “КМ Academia”, 1993. – С.102 – 103.

^{cclxv} Прокоп Мирослав. УГВР як виразник народної влади в умовах окупації. – В зб.: Українська Головна Визвольна Рада. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50 – річчю створення. К.: УРП, 1994. – С.19 – 25.

^{cclxvi} Документи і матеріали до сучасної ситуації в Українській Національній Раді. Збірник 1969/ Редактор Михайло Добрянський. – Мюнхен, 1969. – 110с.

^{cclxvii} Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі. – В кн.: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статі і матеріали/ Зредагували Любомир Р.Винар і Наталія Пазуняк. – Філядельфія – Київ – Вашігтон, 1993 – С 311 – 324.

^{cclxviii} Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статі і матеріали/ Зредагували Любомир Р.Винар і Наталія Пазуняк. – Філядельфія – Київ – Вашігтон, 1993. – 494с.

^{cclxix} Правничий вісник. Кн.3. – Нью – Йорк: Товариство українських правників в ЗСА, 1971. – 285с

^{cclxx} Окіншевич Лев. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1987. – 223с.

- cclxxi Шемшученко Ю. Інститутові держави і права ім.В.М.Корецького НАН України – 50 // Право України, 1999, № 5. – С.8 – 13.
- cclxxii Тацій В., Тодика Ю. Проблеми розвитку науки конституційного права // Право України, 1994, № 10. – С. – 3 – 10.
- cclxxiii Тодика Ю.Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учебное пособие. – Харьков: “Фолио”: “Райдер”, – 1998. – 292с.
- cclxxiv Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України. Наукові досягнення за 50років (1949 – 1999) / Відповідальний редактор Ю.С.Шемшученко. – К.:Ін Юре, 1999. – 347с.
- cclxxv Пам’яті професора П.О.Недбайла // Правознавство. Вісник Львівського ордена Леніна державного університету ім. Івана Франка. Серія юридична. Випуск 14. Львів, 1975. – С.96 – 98.
- cclxxvi Стецюк П. До 100-річчя від дня народження Степана Базилевича (1898 – 1987) // Право України, 1999. – №2. – С.106 – 107.
- cclxxvii Відкритий лист до Організації Об’єднаних Націй відділу прав людини і всього культурного світу від в’язнів – табірників СРСР. – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001 Том УІІІ. – С.153 – 157.
- cclxxviii Першому Секретареві ЦК КПУ Шелестові Петрові Юхимовичу. Політичний в’язень Кандиба Іван Олексійович, Мордовська АРСР, п/в Явас, п/я 385/11. – В кн.: В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001 Том УІІІ. – С.158 – 165
- cclxxix Україна: друга половина ХХ століття: Нарис історії / П.П.Панченко, М.Р.Плющ, Л.А.Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 352с.
- cclxxx Генеральному Секретареві ЦК КПРС Л.І.Брежнєву, Голові Ради Міністрів СРСР А.Н.Косигінові, Голові Президії Верховної Ради СРСР М.В.Підгорному. Лист. В кн.: В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001. – Том УІІІ. – С.226 – 229.

^{cclxxxi} Голові Ради Національностей Верховної Ради СРСР від поета – перекладача Караванського Святослава Йосиповича, засудженого без суду і слідства на 8 років та 7 місяців за оскарження дискримінаційної практики прийому до вузів УРСР. – В кн.: В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. К.: Дніпро, 2001. – Том УІІІ. – С.215 – 222.

^{cclxxxii} Коваль Антін. Шановні товариші депутати Рад Української РСР. – В кн.: В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. К.: Дніпро, 2001. – Том УІІІ. – С.237 – 241.

^{cclxxxiii} Звернення українських політичних в’язнів до Генерального секретаря ООН. – В кн.: В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001. – Том УІІІ. – С.264 – 266.

^{cclxxxiv} Декларація Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод. – В кн.: В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001. – Том УІІІ. – С.267 – 270.

^{cclxxxv} Україна літа 1977 – го країнам – учасникам Београдської Наради літа 1977 – го. Звернення Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод. – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. У дев’яти томах. К.:Дніпро, 2001. – Том УІІІ. – С.288 – 295.

^{cclxxxvi} Позиції українських політичних в’язнів. Олексій Тихий і о.Василь Романюк. – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. Том УІІІ. – С.302 – 308.

^{cclxxxvii} Литвин Юрій. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи. – В кн.: Тисяча років української суспільно – політичної думки. Том УІІІ. – С.....

^{cclxxxviii} Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80 років. – К.:Либідь, 1995. – 224с.

^{cclxxxix} Конституция развитого социализма. В помощь изучающим Конституцию СССР. М.Полииздат, 1978. – 252с.

^{ссхс} Конституция СССР – основа развития социалистической демократии / Акад. обществ.наук при ЦК КПСС, каф. сов.гос. стр. – ва и права; Ред.кол.: Д.А.Керимов и др. – М.:Мысль, 1980. – 270с.

^{ссхсі} Конституция СССР. Конституции Союзных Советских Социалистических Республик. – М.: 1985. – С.99 – 144

^{ссхсіі} Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. – К.:Політвидав України, 1979. – 44 с

^{ссхсііі} Грамота про складення повноважень і припинення діяльності Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі – В кн.: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статі і матеріали/ Зредагували Любомир Р.Винар і Наталія Пазуняк. – Філядельфія – Київ – Вашингтон, 1993 – С.204 – 205.

^{ссхсіv} Заява Державного Центру Української Народної Республіки. Київ, 22 серпня 1992 року. – Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали/ Зредагували Любомир Р.Винар і Наталія Пазуняк. – Філядельфія – Київ – Вашингтон, 1993 . – С.206.